T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ABBÂSİLERİN İLK ASRINDA CEZÎRE'DE İSYAN HAREKETLERİ

Shinwar Abdulghafor Abdulmajid

13916010

Danışman

Prof. Dr. Abdurrahman Acar

Diyarbakır 2016

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

İslam Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ABBÂSİLERİN İLK ASRINDA CEZÎRE'DE İSYAN HAREKETLERİ

Shinwar Abdulghafor Abdulmajid

13916010

Danışman

Prof. Dr. Abdurrahman Acar

Diyarbakır 2016

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "**Abbâsilerin İlk Asrında Cezîre'de İsyan Hareketleri**" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

□ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

□ Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

□X Tezimin 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

05/12/2016

Shinwar Abdulghafor Abdulmajid

KABUL VE ONAY

Shinwar Abdulghafor Abdulmajid tarafından hazırlanan "**Abbâsîlerin İlk Asrında Cezîre'de İsyan Hareketleri"** adındaki çalışma, 14./11./2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından İslam Sanatları ve Tarihi Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak ~~oyçokluğu~~/ oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Abdurrahman ACAR

Prof. Dr. Metin BOZAN

Doç. Dr. Mehmet AKBAŞ

ÖNSÖZ

Alemlerin Rabbi olan Allah'a hamd, nebilerin ve resullerin sonuncusu efendimiz Hz. Muhammed'e, âline ve ashabına salat ve selam olsun.

Cezîre (Yukarı Mezopotamya) bölgesi, Abbasilerin ilk asrında, çok değişik etnik ve dinsel/mezhepsel toplulukları barındırdığından, daimi bir tehlike arz eden Bizans'a sınır olduğundan ve ve ülkenin doğusuyla batısı arasında bir bağlantı halkası oluşturduğunda önemli bazı siyasi, askeri ve sosyal olaylara sahne olmuştur.

Siyasi, askeri ve iktisadi açılardan önemi olan Cezire bölgesinde Abbâsî devletine karşı çok sayıda isyan hareketi ortaya çıkmış olmasına rağmen bunların bir bütün oarak müstakil bilimsel bir çalışmaya konu edilmediğini gördük ve bundan dolayı araştırma için bu konuyu seçtik. İbrahim Konak'ın, sadece Harici isyanlarını konu alan *Abbasiler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Harici Ayaklanmaları* isimli Yüksek Lisans Tezi (Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006), bu konuda ilk bilimsel çalışma olma özelliğini taşımaktadır.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Cezire bölgesinde Abbâsî hilafetine karşı Haricîlerin başlattığı isyan hareketleri incelenmiştir. İkinci bölümde Emevî ailesi mensupları veya bu hanedana tabi olmayı sürdüren kişilerin Cezire'deki muhalefet/isyan hareketleri konu edilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise yine aynı bölgede Abbâsî hilafetini tanımayan veya onlara savaş açan değişik muhalefet hareketleri ele alınmıştır. Bunlar da Ukayli kabilesinin muhalefeti, Alevî isyanları ve Musulluların isyanlardır.

Her çalışmada olduğu gibi bu çalışmamızın da birtakım zorlukları olmuştur. En başta Abbâsîlerin ilk asrında Cezîre bölgesindeki isyan hareketlerinden bahseden

kaynakların azlığından söz etmek gerekir. İsyanlarla ilgili bilgiler genellikle tek bir kaynakta geçmekte ve diğer kaynaklar da bunları alıntılamaktadır. Bazı isyanlar hakkında ise kaynaklarda herhangi bir bilgi verilmemektedir. Nitekim bazı isyan hareketlerinin ortaya çıkış sebep ve sonuçlarının, sadece Ezdî veya Belâzurî tarafından zikredildiğini görmekteyiz.

Bu çalışmamızın Abbâsîlerin altın çağı olarak bilinen döneminin farklı bir yönünü bir nebze de olsa aydınlatmasını umuyorum.

Çalışmam boyunca bana her türlü katkıyı sunan danışman hocam Prof. Dr. Abdurrahman ACAR'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Shinwar Abdulghafor Abdulmajid

Diyarbakır 2016

ÖZET

Bu çalışmada Abbâsîlerin birinci yüzyılında Cezîre'de meydana gelen isyan hareketleri ve bu hareketlere son vermek için Abbâsîlerin izledikleri siyaset ele alınmıştır. Abbâsîler iktidara geldikleri ilk günden itibaren Cezîre bölgesinde yaşayan diğer kavimleri Arap toplumu içinde eritmek için yoğun bir çaba sarfetmişlerdir. Buna tepki olarak birçok isyan hareketi baş göstermiştir. Abbâsîler çok kanlı da olsa bu hareketleri bastırmayı başarmışlardır.

Cezire'de Abbâsî hilafetine karşı, başlayan bazı isyan hareketerinin başını Emevî döneminde devlet yönetiminin değişik kademelerinde görev alan şahsiyetler çekmiştir. Bu isyanların önemli bir kısmı Hariciler, az bir kısmı da Hz. Ali'nin soyundan gelenler tarafından çıkarılmıştır. Öte yandan bazı isyanların kabilevi bir nitelik taşıdığı görülmektedir.

Bu çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde Cezire bölgesinde Abbâsî hilafetine karşı Haricîlerin başlattığı isyan hareketleri incelenmiştir. İkinci bölümde Emevî ailesi mensubu kişiler veya Emevilerle gönül bağı olan bazı eski devlet görevlilerinin liderlik ettiği muhalefet hareketleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Cezire'deki de muhtelif isyan hareketlerine yer verilmiş, Ukaylilerin kabilevî muhalefeti, Alevî isyanları ve Musul'daki isyanlar ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Abbâsîler, Cezîre, Mûsul, İsyanlar, Haricîler, Aleviler.

ABSTRACT

In this study, the revolt movements occurred in the first century of the Abbasid period, and the attitude of Caliphates towards these movements, have been examined. Abbasid, since the first day that they came to power, have made every effort to assimilate other tribes living in the Jazeera region. In response to this, there have been many revolt movements. Abbasid managed to suppress these movements, even if very bloody.

Many figure involved in various stages of the Umayyad period, have perform the leadership of these movements.

This study is composed of an introduction and three parts . In the first section, the Khariji revolt movements against to the Abbasid caliphates were examined. In the second section, the Umayyads opposition movements against to Abbasid Caliphates and the effects of these movements were analyzed. In the third section, the various movements against to Abbasid Caliphates; the tribal opposition in Jazeera region, Alevite rebellions and uprisings in Mosul were examined.

Key Words: Abbasid, Jazeera, Mousul, Rebellions, Khawarij, Alawid

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZET ..... **V**
İÇİNDEKİLER ..... **VII**
KISALTMALAR ..... **IX**
GİRİŞ **1**
I. İÇERİK VE YÖNTEM 1
A. Araştırmanın Amacı ve Önemi 1
B. Araştırmanın Metodu 1
C. Araştırmanın Kaynakları 2
II. ABBASİ HALİFELİĞİ VE CEZİRE BÖLGESİ 5
A- Abbâsî Devletinin Kuruluşu ve İlk Halifeler Dönemi 5
B. Cezire'nin Tarih ve Coğrafyasına Genel Bir Bakiş 11
C. İlk Abbasiler Döneminde Cezire'nin Sosyo-Ekonomik Durumu 14
BİRİNCİ BÖLÜM: **22**
ABBASİLERİN İLK ASRINDA CEZİRE'DE HARİCÎ İSYANLARI **22**
1.1. Haricîliğin Ortaya Çıkışı ve Başlıca Görüşleri 22
1.2. Hariciliğin Cezire'de Yayılışı 26
1.3. Cezire'de Haricilerin Abbasilere Karşı Giriştikleri İsyan Hareketleri 28
1.3.1. Ebû Bekr Büreyke b. Humeyd eş-Şeybânî İsyanı (133/751) 31
1.3.2. Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî isyanı (137-138/755) 32
1.3.3. Hassan b. Gassan el-Hemdani İsyanı 35
1.3.4. Atiyye b. Baser et-Tağlibi 36
1.3.5. Hassan b. Mücalid el-Hemdani İsyanı (148/765) 37
1.3.6. Abdusselâm b. Hâşim el-Yeşkurî'nin Hareketi (160-162/776-778) 38
1.3.7. Yâsîn et-Temîmî el-Mavsîlî İsyanı (168/784) 41

1.3.8. Hamza b. Malik el-Huzâʿî el-Hâricî İsyanı (169/785) 41
1.3.9. Sahsah es-Seybânî İsyanı (171/787) 42
1.3.10. Fadl b. Ebi Saʿîd er-Râdânî el-Harûrî Hareketi (173-174/789-790) 42
1.3.11. Velîd b. Tarîf eş-Şeybânî eş-Şârî'nin Hareketi (179/795) 44
1.3.12. Mehdî b. Ulvân el-Harûrî İsyanı (202-203/817-818) 49
1.3.13. Bilal es-Şârî Ayaklanması İsyanı 50
1.3.14. Muhammed b. Amr es-Şeybânî İsyanı (231/845) 51
1.4. Değerlendirme 51
İKİNCİ BÖLÜM 56
ABBASİLERİN İLK ASRINDACEZİRE'DE EMEVÎ MUHALEFET HAREKETLERİ 56
2.1. Cezire'de Abbasi Karşıtı Emevi Muhalefeti ve İsyanları 56
2.1.1. Süleyman b. Hişâm'ın Hareketi 57
2.1.2. Muhammed b. Müslim b. Abdilmelik'in Harrân'daki Hareketi (133/750) 60
2.1.3. Ebân b. Muʿâviye b. Hişâm b. Abdilmelik'in Hareketi (135/753) 61
2.1.4. Muhammed b. Saʿîd b. Abdilazîz el-Emevî (135/753) 61
2.1.5. Mansûr b. Cuʿûne el-ʿÂmirî (141/758) 62
2.2. Değerlendirme 62
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 68
3.1. Ukayli Kabilesinin İsyanları 68
3.1.1. İshâk b. Müslim el-ʿUkaylî'nin İsyanı (133/750) 69
3.1.2. Nasr b. Şebes el-ʿUkaylî İsyanı (198-210/813-825) 72
3.2. Ehl-i Beyt İsyanları 78
3.2.1. Muhammed Zu'n-Nefsi'z-Zekiyye'nin Kardeşi İbrâhîm'in İsyanı (145/762) 79
3.2.2. Ebu's-Serâyâ Sırrî b. Mansur eş-Şeybânî İsyanı (200/815) 81
3.3. Mûsul'daki İsyanlar 82
3.3.1. Mûsul Halkının Birinci İsyanı (133/751) 83
3.3.2.Benî Tağlib Kabilesinin İsyanı (171/787) 86
3.3.3. Attâf b. Süfyân el-Ezdî'nin İsyanı (177/793) 87
3.3.4. Musul Halkının İkinci İsyanı (195/810) 91
3.4. Rakka Kölelerinin isyanı (150/768) 91
SONUÇ 93
KAYNAKÇA 95

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.s.	:Aleyhisselam
b.	:İbn
bkz.	:Bakınız
bnt.	:Binti
Bsk.	:Baskı
c.	:Cild
Çev.	:Çeviri
Der.	:Dergisi
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi
Dzn.	:Düzenleyen
Edt.	:Editör
h.	:Hicri
Hz.	:Hazreti
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
m.	:Miladî
r.a.	:Radiyallahu anh
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
s.a.v.	:Sallallahu aleyhi ve sellem
thk.	:Tahkik eden
trc.	:Tercüme
trs.	:Tarihsiz
vb.	:Ve benzeri
Yay.	:Yayınları

GİRİŞ

I. İÇERİK VE YÖNTEM

A. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Abbasilerin Altın Çağı olarak bilinen ilk asrında Cezire (Yukarı Mezopotamya) bölgesinde ortaya çıkan muhalefet hareketleri ve isyan hareketlerini tespit ederek bunların siyasal, dinsel ve sosyal ve iktisadi temellerini araştırmak, bu isyanların bölgede ve genel olarak Abbasi Hilafetinde yol açtığı maddi-manevi sorunları belirlemek ve Abbasi halifelerinin bu isyanları bastırmak için izledikleri siyaseti, aldıkları önlemleri ortaya koymak. Abbasilerin izlediği bu siyasi politikları tespit etmek günümüz İslam dünyasında bugün yaşanan birçok sorunun da arka planında yatan nedenlerin tespit edilmesine önemli katkılar sağlayacaktır.

Burada Abbasiler döneminde Cezire'de ortaya çıkan isyan hareketleri müstakil bir araştırma şeklinde Türk okuyucusuna ilk defa sunulmuştur. Bu araştırma ile Cezire'de yaşanan olayların bir asırlık Abbasi tarihinin seyrini nasıl etkilediği gösterilmeye çalışılmıştır. Böylece İslam dünyasında kırılmalara neden olan birtakım siyasi olaylar gün yüzüne çıkarılarak, bu olayların arkasında yatan nedenler tespit edilmiş olacaktır.

B. Araştırmanın Metodu

Konu İslam tarihinin Arapça olan ana kaynaklarına ve ayrıca Arap dünyasında yapılan modern bilimsel araştırmalara dayanılarak hazırlandı. Burada öncelikle tarama yöntemiyle ilk dönem İslam tarihi kitaplarında Abbasilerle ilgili bütün bilgiler bir araya getirilerek konu başlıklarına göre bir tasnife gidildi. Tasnifin ardından tezimizle ilgili olan kısımlar alınarak, aktarılan olaylardan sonuçlar

çıkarıldı. Daha sonra söz konusu olaylar mukayese edilerek olayların sebepleri ve sonuçları hakkında birtakım değerlendirmeler yapıldı.

Tezimizde takip etmiş olduğumuz metodu kısaca belirtecek olursak; Dipnotlarda Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün tez yazım kılavuzu esas alınmıştır. Bu kurallar çerçevesinde dipnotta önce yazarın adı ve soyadı, hemen ardından bold şekilde eserin ismi zikredilmiştir. Şayet aynı eser başka yerde tekrar edilmişse eseri ilk kez zikrettiğimiz sayfaya uzak değilse (a.g.e.) ile uzak ise eserin kısaca ismini verdik. Şayet yazarın birden fazla eseri varsa eserlerin isimlerinin karışma ihtimaline karşı bizzat eserin ismi yazılmıştır. Dipnotlarda zikretmiş olduğumuz makaleler ise tırnak işareti içerisinde gösterilmiş, derginin ismi ise bold olarak yazılmıştır. Aynı makalenin tekrar yazılması halinde artık dergi ismi yazılmadan makale adı tırnak içinde ve bold olarak yazılmıştır. Arapça olan isimlerin Türkçeye çevrilmesi hususunda ise Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA) ile İSAM'ın yazım kılavuzu esas alınmıştır. Fakat bazen bu ikisinde de tespit edilen kurallara uymayan birtakım farklılıkların olduğunu da belirtmek isteriz. Ayrıca bazı Arapça isimlerin Türkçeleşmesi nedeniyle Türkçede yazıldığı şekliyle yazılmış olup, Arapçadaki izafet terkipleri bazen göz ardı edilmiştir. Yazı karakteri olarak " Times New Roman" kullanılmış olup harflerin ebadında "12 Punto" dipnotlarda ise" 10 Punto" kullanılmıştır. Satır aralığı ise (1.50) olarak belirlenmiştir.

C. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmada kullandığımız kaynaklar, umumi tarihler, şehir tarihleri, ensab, fütuhat, coğrafya ve biyografi kitaplarından oluşmaktadır.

Genel tarih ile ilgili olan kaynaklarımızın başlıcaları, İbn Hayyât, Taberî ve İbnu'l-Esîr'dir. İbn Hayyât (ö. 240/853)'ın *Târîh'i*, bize kadar ulaşan ilk umumi tarih kitaplarındandır. Muhtasar olan bu eserin yazarı bilgileri aktarırken titiz davranmış ve ravileri tenkide tabi tutmuştur. Haricîlerle ilgili önemli bilgiler veren İbn Hayyât, başka herhangi bir kaynakta görülmeyen, Haricî isyancılardan Abdusselam el-Yeşkurî'nin, Halife Mehdî'ye göndermiş olduğu bir mektuba da yer vermiştir.

Aslen Taberistân'ın Âmul şehrinden olan Taberî (310/922), fıkıh ve tefsir ilimlerinin yanı sıra tarih alanında yazmış olduğu *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk* isimli eseriyle de ün kazanmıştır. Taberi, Arap İslam tarihinin en önemli kaynaklarından olan bu mufassal eserinde haberleri naklederken muhaddislerin metodu gibi senet zincirini de vermiştir. Tek bir hadise için bile pek çok rivayet aktarmıştır. Taberî bu kitabında İslam'ın ilk üç asrında meydana gelen hadiselerin tarihini ayrıntılı olarak sunmuştur. Onun naklettiği bilgiler son derece önemlidir ve araştırma yaptığımız dönem için aydınlatıcıdır. Çalışmamızın bütün bölümlerinde temel dayanağımız onun verdiği bilgiler olmuştur. Taberî, Abbâsî davetinin gizlilik döneminden devletin ilanına kadar geçen sürede yaşananlar, Haricî hareketler de dahil Cezîre bölgesindeki isyanlar hakkında önemli bilgiler aktarmıştır.

Zengiler ve Eyyubiler devri tarihçisi İzzüddinİbnu'l-Esîr el-Cezeri (ö. 630/1233)'nin *el-Kâmil fi't-Târîh* isimli eseri en güvenilir İslam tarihi kaynaklarından biridir. Aslen Cizreli olan İbnü'l-Esir'in bu eserinden özellikle Cezire bölgesinin muhtelif beldelerindeki isyanlar ve Haricîlerin Cezîre'deki faaliyetleri konusunda faydalandık.

Belâzurî (ö. 279/892), hem ensab, hem de fütuhat alanında eser sahibi bir yazardır. Halife Mutevekkil, Mustaîn veMuʿtezz'e yakın olmuş ve Muʿtazat'ın hilafeti döneminde vefat etmiş olan Belâzurî'nin*Futûhu'l-Buldân* adlı kitabı, halifelerin gerçekleştirdikleri ıslahatlarla ve sınır bölgelerinde Bizanslılara karşı yaptıkları seferlerle ilgili önemli bilgiler içermektedir.Cezîre bölgesinde ortaya çıkan hareketlerle ilgili önemli bilgiler içeren *Ensâbu'l-Eşrâf* adlı kitabı ise Ebubekir Büreyke b. Humeyd eş-Şeybânî (ö. 133/750) hareketinden bahseden tek kaynaktır.

Kindeli mutedil bir şiî yazar olan İbn Aʿsem el-Kufi'nin (Hicrî 3./Miladî 9. Asır), *el-Futûh* isimli kitabı Cezîre'nin fethinin yanı sıra incelenen dönemde bölgedeki kabile liderlerinden Nasr b. Şebes el-Ukaylî'nin yürüttüğü muhalefet hareketine ilişkin bilgiler içermesi açısından önemlidir.

el-Ezdî 334/945 yılında vefat etmiştir. Abbâsî döneminde kadılık yapmıştır. Ama ne zaman ve nerede kadılık yaptığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamamaktayız. Onun *Tarihu'l-Mûsul* kitabı, çalışmamızın önemli

kaynaklarındandır. Diğer tarih kitaplarında bulamadığımız bilgileri bu kitapta görmekteyiz. Özellikle Cezîre halkının isyanlarının sebepleri, neticeleri, bu isyanların sosyal ve iktisadî açıdan Mûsul halkı üzerinde bırakmış oldukları olumsuz etkileriyle ilgili olarak pek çok belirsizlikleri ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda Haricî hareketleri ve diğer hadiseleri de ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Bu eser de bütün bölümlerde yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

En çok faydalandığımız coğrafi eserlere gelince, Abbâsî halifesi Mu'temed döneminde posta işleri görevini üstlenmiş olan İbn Hurdâzbih (ö. 280/893), kendisine İslâm coğrafyacılarının babası unvanını kazandıran eseri *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'te, el-İstahrî (ö. 346/957), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde İbn Havkel en-Nasîbî (ö. 367/977), *Sûretu'l-Arz*, Cezîre coğrafyası hakkında önemli bilgilere yer vermektedirler. Sonuncu eser, Cezîre'nin Arap, Süryânî ve Kürt sakinleri ve yaşadıkları yerler hakkında önemli bilgiler içermektedir. Cezîre'nin şehir ve beldelerinin tanıtımında, aynı şekilde bölgenin tarihi ve sosyo-kültürel durumu hakkında Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemu'l-Buldân*'ından da oldukça faydalandık.

Cezire bölgesinde isyan eden Arap kabileleri hakkında önemli bilgiler sunan İbnu'l-Kelbi'nin (ö. 204/819) *Cemheretu'n-Neseb*'i, İbn Hazm'ın (ö. 456/1065) *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*'ı, Kalkaşendî'nin (ö. 821/1399) *es-Subhu'l-A'şâ*'sı ve *Nihâyetu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-'Arab*'ı yararlandığımız diğer ensab kitaplarıdır.

Çalışmamızda en çok yararlandığımız bazı modern araştırmalar ise şunlardır: Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ahmet Güzel, *Abbasi Halifesi Mehdi b. Mansur*, Adnan Demircan, "Diyaru Bekr'de Harici İsyanları", Mustafa Demirci, "Abbasiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezire'de Köylü Hareketleri" ve Metin Bozan, "Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi.

II. ABBASİ HALİFELİĞİ VE CEZİRE BÖLGESİ

A- Abbâsî Devletinin Kuruluşu ve İlk Halifeler Dönemi

Abbâsîler, ismini Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdimenâf el-Kureşî'den almaktadır.[1] Görünüşe bakılırsa, ailede saltanat arzusu, Abbâsî Devletinin kuruluşundan önce meydana gelmişti. Nitekim fazla bir süre geçmeden siyasî ihtirasları olan Ali b. Abdillah b. Abbâs'ın eliyle devlet kurmak için hazırlıklara başladılar. Ali, Emevi halifesi Velîd b. Abdilmelik'in baskısına mâruz kalınca Şam (Dımaşk)'ı terkederek Humeyme'ye[2] gitmek zorunda kalmıştı(714). İşte burada, İslâm'daki siyasî mücadelenin belki en eski ve en ince propaganda hareketi başlamış oldu. Onun vefatından sonra oğlu Muhammed, Abbasi davetinin liderliğini üstlendi.[3]

Abbâsîler daha harekete geçmeden önce Horasan'da kuvvetli bir güç olan Şiîler faaliyet halinde idiler. Şiîler, Hz. Muhammed'in ailesinden birinin halife olmasını istiyorlardı. Bu devirde Şiîler'in büyük bir kısmı Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in etrafında toplanmıştı. Ebû Hâşim, ikametgâhını Humeyme'ye nakletti ve Abbâsîler ile temasa geçti. Hatta bir rivayete göre, 98 (716-17) yılında vefatı sırasında imâmeti Muhammed b. Ali b. Abdullah'a vasiyet etmişti. Böylece Abbâsîler daha başlangıçta Şiîler'in desteğini sağlamış oldular.[4]

Muhammed b. Ali ile birlikte Abbasi daveti daha organize olmaya başladı. O, amca çocuklarının da yanında durmasını sağladı. Abbâsî devriminin nüveleri onun etrafında şekillendi.

---

[1] İbnü'l-Kelbî, Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed**, Cemheretu'n-Neseb,** byy., Trs., I, 16; İbn Hayyât, Ebû Amr Halîfe , **Târîh,** Thk. Süheyl Zekkâr, Vezâretu's-Sekâfe, Dımaşk, 1966, s. 10.

[2] Humeyme, Şam taraflarında Ammân'ın kazalarındandır. Abbâsoğullarının menzillerinden biridir. Bkz: Yâkût el-Hamevi, Şihâbuddîn Ebî Abdillah b. Abdillah er-Rûmî el-Bağdâdi, **Muʿcemu'l-Buldân,** Dâru't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1979, II, 307.

[3] İbn Saʿd, Muhammed Ebû Abdillah el-Basrî ez-Zuhrî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ,** Dâru Sadr, Beyrut, Trz., IV, 1817; Süheyl Zekkâr, **Târîhu'l-Arab ve'l-İslam munzu mâ kable'l-İslam ve hatte'l-karni's-sâbiʿ li'l-Hicre,** Matbaʿatu Hâlid b. Velîd, Dımaşk, 1981, s. 285; Ömer Fârûk, **Tabîʿatu'd-Daʿveti'l-Abbâsiyye, (98/716-132/749),** Dâru'l-İrşâd, Beyrut, 1981, s. 122.

[4] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", DİA, XXXI, 32; Nahide Bozkurt, **Oluşum Sürecinde Abasi İhtilali,** Ankara Okulu, Ankara 2016

Abbâsî propagandasını ve yer altı faaliyetlerini yürüten bir teşkilât kurulmuştu. Abbâsî propagandası ve yer altı faaliyetlerinin merkezi Kûfe olup bu faaliyetleri yürüten teşkilât 718 yılında kurulmuştu. Kaynaklar ilk önce Arap'tan Arap'a yapılan propagandanın başladığı tarihi 100 (718) yılı olarak vermektedirler. İlk zamanlar Abbâsî taraftarları ağır darbeler yemişler, fakat faaliyetlerinden vazgeçmemişlerdir. Abbâsî hareketini on iki nakîb ve bunlara bağlı yetmiş dâî büyük bir gizlilik içinde yürütüyordu.[5] Bunlar tüccar kılığına bürünerek şehirleri dolaşıyor ve davetlerini yayıyorlardı. Hac mevsiminde davet sahibinin etrafında toplanıyorlardı. Ona para getirip kendisinden talimatlar alıyorlardı.

Abbasi daveti, üç merkezde etkinliğini gösteriyordu: Humeyme, Kufe ve Horasan. Muhammed b. Ali, Humeyme'yi ihtilalin merkezi olarak belirlemişti. Kendisi burada oturuyordu. Horasan'ı ise propaaganda merkezi olarak seçmişti. Kufe ise Horasan ile Humeyme arasında irtibatı sağlayan bir üs görevi yapacaktı.[6]

Abbasi daveti, iki aşamada tamamlanmıştır: 1) Hicri birinci asrın sonlarından Ebu Müslim-i Horasani'nin katılmasına kadar olan süre. Bu aşamada davet için şiddet ve kuvvete başvurulmamıştır. 2) Ebu Müslim'in davete katılmasından sonra ise Abbasilerle Emeviler arasında savaş yaşanmış ve bu aşama Emevi saltanatının çöküşü ile sonuçlanmıştır.[7]

Abbasiler, propaganda sürecinde toplumdaki psiko-sosyal duruma uygun söylemler kullanmışlardır. Bu söylemlerin en belirgini *er-Rızâ min Âl-i Muhammed* (Ehl-i Beyt'in rızası)'dır. Ayrıca bu davetin büyük bir lideri vardı. Halkın çoğunluğu daveti belirli bir şahısla irtibatlandırıyordu. Öte yandan Abbasi davetçileri Arap ve Arap olmayan mazlumlar için çalıştıklarını iddia ediyorlardı.[8]

Abbasi Daveti, Emevî iktidarından hoşnut olmayan bütün unsurların gönlünü kazanmıştı. Abbâsî nakîb ve dâîleri kendilerini bir iktidar isteklisi olmaktan çok,

---

[5] Yıldız, **a.g.e**, 32.
[6] Bozkurt, **Abbasi İhtilali**, 41; Hasan**, a.g.e**, II, 297.
[7] Hasan**, a.g.e**, II, 297
[8] et-Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, **Tarihu'r-Rusul ve'l-Müluk**, V, Beyrut 1997, V, 32; ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, **ʿUyûnu'l-Ahbâr,** Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, Trz., I, 204-205.

Allah tarafından istenilen değişikliğin aracıları olarak tanıtıyorlardı. Hakkın haksızlığa karşı yaptığı bir mücadele yürüttüklerini iddia ediyorlardı. Biati kendileri için değil, ileride Peygamber ailesinden, üzerinde sonradan ittifak edilecek bir şahıs adına alıyorlardı.[9]

Horasan'da ilk başarılı adımları atan, Hidaş adlı bir propagandacıdır. Aşırı fikirlere sahip olan Hidaş, etrafına kısa sürede kalabalık bir grup topladı. Merv'deki Şiîler de ona katıldılar. Hidaş başlangıçta bazı başarılar kazanmasına rağmen 736 yılında yakalanarak idam edildi.[10]

Muhammed b. Ali 124/743 yılında vefat etti. Yerine vasiyeti üzere imâm olarak bilinen oğlu İbrahim geçti.[11] İbrahim, Abbâsî davetinin gerçek hazırlayıcısı ve Emevi karşıtı hareketin lideri oldu. Nakibler, onun etrafında toplandılar. İmâm İbrahim'in yaptığı en bariz şey, siyah rengi Abbâsîlerin sembolü haline getirmesidir. İmâm İbrahim ve nakipleri, şevk ve hevesle daveti Horâsân'da yaymaya başladılar ve büyük bir ilerleme kaydettiler. 127/745 yılında Ebû Müslim künyesini taşıyan Abdurrahman b. Müslim isminde İranlı bir genç İmâm İbrahim'in saflarına katıldı. İbrahim onu Horâsân'daki davetin yöneticisi olarak görevlenirdi.[12] Ebû Müslim, Abbasi ihtilalinin Horâsân'da başarılı olmasında önemli bir rol oynadı.[13] İbrahim davetin ilanı için vaktin yaklaştığını hissettiği zaman, Ebû Müslim, daveti açıkladı.

Kısa sürede ihtilâl faaliyetlerinin geliştiği Horasan şehirlerini dolaşan ve Şiîler'in baş dâîsi Süleyman b. Kesîr el-Huzâî'nin yerine liderliğe geçen Ebû Müslim, İmam İbrâhim ile devamlı temas halinde idi. Nihayet 15 Haziran 747 tarihinde Süleyman b. Kesîr'in taraftarlarının toplu halde bulundukları Sifezenç'te İmam İbrâhim'in gönderdiği siyah bayrak açıldı. Ebû Müslim, Horasan'daki Emevî taraftarlarının toplanmasına fırsat vermeden bu eyaletin başşehri Merv'i işgal etti. Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr, Nîsâbur'a çekilmek zorunda kaldı. Merv, Mervürrûz,

---

[9] Yıldız, a.g.e, 32
[10] Yıldız, a.g.e, 32. Geniş bilgi için bkz: Bozkurt, **Abbasi İhtilali**, 56-62.
[11] İbn Hayyât, **a.g.e.,** II, 356.
[12] el-Abbâdî, Ahmed Muhtâr, **Fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,** Dâru'n-Nahda, Beyrut, 1971, s. 34.
[13] Bkz: İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, **el-İmâmet ve's-Siyâset,** Thk. Ali Şîrî, Dâru'l-Advâ, Beyrut, 1990, II, 213; et-Taberî, **a.g.e.,** VII, 329; **el'Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik,** Thk. Nebîle Abdulmunʿim Dâvûd, Matbaʿatu'l-İrşâd, Bağdat, 1972, s. 10; Bozkurt, **Abbasi İhtilali**, 63-73

Herat, Nesâ ve Ebîverd şehirleri zaptedildi. Bu sırada İbrâhim'in yanından dönen ve onun tarafından başkumandanlığa tayin edilen Kahtabe b. Şebîb, Tûs yakınlarında Nasr b. Seyyâr'ı mağlûp etti. Artık Horasan'daki Emevî kuvvetleri çökmüştü. Haziran 748'de vali Nasr Nîsâbur'u terketti ve Ebû Müslim merkezini oraya nakletti.[14]

Horasan bölgesinde bu şekilde hakimiyeti sağlaayan Abbasi taraftarları, bundan sonra Irak'a yöneldiler. 749 ilkbaharında İsfahan civarında yapılan savaşı kaybeden Emevi valisi Nasr'ın artık tutunabileceği yer kalmamış, Kahtabe'ye Irak yolu açılmıştı. Oğlu Hasan'ı önden göndererek kendisi de onu takip ediyordu. Hasan Celevlâ'da karargâh kurmuş olan İbn Hubeyre'den sıyrılarak Dicle'yi geçti ve Kûfe'ye doğru ilerlemeye başladı. Şehir Eylül başında Emeviler'den alındı. Abbâsîler'in Kûfe'deki gizli idaresi de gün yüzüne çıktı " Veziru Al-i Muhammed" (Peygamber ailesinin veziri) unvanını taşıyan Ebû Seleme el-Hallâl, gizlendiği yerden çıkarak idareyi ele aldı. Abbâsîler de artık ön plana geçme zamanının geldiğine karar verdiler. Horasan'da ihtilâl hareketi hızla geliştiği sırada son emevi Halifesi II. Mervân da İbrâhim'i Harran'a götürerek hapsetti ve ölüme terketti. Rivayete göre İbrâhim, kendi yerine kardeşi Ebü'l-Abbas'ın geçmesini vasiyet etmişti. Abbâsî ailesi Kûfe'nin zaptından sonra oraya gitti, fakat pekiyi karşılanmadı.[15]

Ebû Seleme, Ali evlâdını tuttuğu için Abbasi ailesini oyalamaya çalışıyordu. Bunu farkeden Horasanlılar bir emrivâki ile Ebü'l-Abbas'a biat ettiler. 28 Kasım 749 Cuma günü Kûfe Camii'nde Ebü'l-Abbas'a biat edildi. Es-Seffah lakabıyla anılan Ebü'l-Abbas, halife olarak okuduğu ilk hutbede hâkimiyet hakkının Abbâsîler'e ait olduğunu çeşitli deliller ileri sürerek ispat etmeye çalıştı. Abbâsîler, ihtilâl hazırlıklarının başladığı ilk anlardan itibaren Şiîler'le birlikte hareket ediyormuş gibi görünüyorlar ve gerçek niyetlerini açığa vurmuyorlardı. Ancak iktidarı ellerine geçirince onlara sırt çevirdiler. Ebü'l-Abbas es-Seffah, karargâhını Şiîler'in çoğunlukta bulunduğu Kûfe'den Hammâm-A'yen'e nakletti ve Ebû Müslim-i

[14] Yıldız, a.g.e, 32; Bozkurt**, Abbasi İhtilali,** 86-92.
[15] Yıldız, a.g.e, 32.

Horasani'nin yardımıyla Ali evladına bağlı olan Ebû Seleme ile Süleyman b. Kesîr'i ortadan kaldırdı.[16]

Ebü'l-Abbas'ın amcası Abdullah b. Ali kumandasındaki Abbasi kuvvetleri Halife II. Mervân'ın, Suriye ve el-Cezîre Arapları'ndan oluşan ordusunu Büyük Zap kenarında hezimete uğrattı (Ocak 750). Mervan, Dımaşk(Şam)'a, oradan da Ürdün'e kaçtı. Abdullah b. Ali hiçbir direnişle karşılaşmadan Emevilerin başkenti Dımaşk'ı ele geçirdi (26 Nisan 750). Mervân'ı takip eden bir Abbasi müfrezesi onu Yukarı Mısır'da Bûsîr denilen yerde öldürüldü. Böylece 90 yıllık Emevî saltanatı yıkılmış oldu.

Abbasiler tarihi, genellikle iki dönem şeklinde ele alınmaktadır. Birinci devir, 132/750-232/847 yıllarını, İkinci devir ise 847-1258 yıllarını kapsar. Gerek Abbasi tarihinin ve gerekse genellikle İslam tarihinin 'Altın Çağ'ı sayılan ilk devirdeki halifeler sırasıyla şunlardır: Es-Seffah, Mansur, Mehdi, Hadi, Harun er-Reşid, Emin, Memun, Mutasım ve Vasık.[17]

Çok kan döktüğü için veya aşırı cömertliğinden dolayı es-Seffâh lakabıyla bilinen İlk Abbasi halîfesi Ebü'l-Abbâs'ın (ö. 754) otoritesi Endülüs haricindeki bütün İslâm dünyasında tanındı. Emevîlerden Abdurrahmân bin Mu'âviye İspanya'ya geçerek, Endülüs Emevî devletini kurdu. Seffâh, eski Enbâr şehrini îmâr etti ve Hâşimiyye adıyla hilâfet merkezi yaptı.[18]

Es-Seffâh'ın ölümünden sonra Abasi halifeliği tahtına kardeşi Mansur (ö. 775) oturdu. Abbasi hanedanından Abdullah bin Ali'nin dışında, herkes ona bî'at etti.(754) Mansur, Abbasî Devleti'nin temelini sağlamlaştırmış, bundan doayı da devletin gerçek mânâda kurucusu kabul edilmiştir. Mansur, Medinetü's-Selam (Bağdad) şehrini kurarak başkent yaptı.[19]

---

[16] Yıldız, a.g.e,34
[17] Bkz: Hüseyin Gazi Yurdaydın, **İslam Tarihi Dersleri**, AÜİF Yayınları, Ankara 1971, s.40.
[18] Hasan İbrahim Hasan, **Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi**, II, çev: İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayhan Yayınları, İstanbul 1988.
[19] Bkz: Yıldız, **a.g.e**, 533; İhsan Arslan, **Muktedir Billah Döneminde Abbasiler**, Okur Akademi, İstanbul 2014., s.26.

Mansur, kazandığı savaşlar sebebiyle Horasan'da nüfuz ve itibarının arttığını gördüğü ve buna paralel olarak Abbasilere itaat ve bağlılığının azaldığını düşündüğü Ebû Müslim'i bir tuzak kurarak öldürttü. Ebû Müslim'in öldürülmesi küzerine, özellikle nüfuzunun kuvvetli olduğu Horasan'da çeşitli isyanlar çıkmış, ancak bunlar de kısa zamanda bastırılmıştır.[20]

Mansûr'dan sonra oğlu Mehdi (ö.785) Abbasi halîfesi oldu. Devlet, onun zamanında kuvvetlendi. Hazîne zenginleşti ve halkın hayat seviyesi yükseldi. İlk defa olağanüstü meselelere bakan mahkemeler kuruldu. Mehdî, valilerine zulüm yapmamalarını ve haksız yere vergi almamalarını emretti. Hazreti Ali evlâdından hapiste olanları serbest bıraktı. Onun zamanında Merv şehrinde isyan eden el-Mukannâ ortadan kaldırıldı. Kaynakların merhametli, zekî ve insaflı bir kişi olarak tanıttığı Mehdî, îmâr faaliyetlerine çok önem verdi. Yollar ve su kanalları yaptırdı. Posta teşkilâtını geliştirdi. İlmi ve san'atı himaye etti. Onun zamanında Bağdad çok gelişti.[21]

Mehdi'den sonra el-Hâdî ile'l-hakk, halîfe oldu. Fakat onun halifeliği bir sene sürdü. Hadi'nin 786'da ölümü üzerine yerine kardeşi Harun Reşîd halîfe oldu.

Abbasî Devleti, er-Reşid'in hilâfetinde (786-809) en güçlü yıllarını, altın devrini yaşadı. İçerde huzur sağlandı, hazîne çok kuvvetlendi ve ülkenin refah düzeyi arttı. Devletin dışardaki îtibârı da arttı. Onun zamanında ilim adamlarına ve san'atçılara her türlü imkân sağlandı. Nüfûsu bir milyona yaklaşan Bağdad, ilim, san'at ve ticâret merkezi hâline geldi[22]. Er-Reşid, İran asıllı Bermekilerin devletteki etkinliğinin artması üzerine bir bahaneyle bu aileyi bertaraf etti (802).[23] Genelde yaz aylarında Bizans üzerine Anadolu'ya seferler düzenledi.

Harun Reşid'in ölümünden (Mart 809) sonra iki oğlu, Emin ile Memun arasında halifelik konusunda anlaşmazlık baş gösterdi ve bu anlaşmazlık kısa sürede savaşa dönüştü. Memun, kardeşiyle arasında baş gösteren halifelik

---

[20] Bkz: Hasan İbrahim, **İslam Tarihi,** II, 316-331.
[21] Bkz. Hasan İbrahim, **a.g.e,** II, 332-336.
[22] Bkz. Hasan İbrahim, **a.g.e,** II, 344-355.
[23] Nahide Bozkurt, **Abbasiler,** İSAM Yayınları, İstanbul 2014, s. 53-55.

kavgasını İranlılar'ın desteğiyle kazandı; Sonunda, Bağdat kuşatıldıktan sonra Eylül 813'te ele geçirildi. Emin, teslim olmak istemesine karşın öldürüldü.[24]

Abbasi Devleti'nde yaşanan bu iç savaş, yalnızca Memun'la kardeşi arasındaki kişisel rekabetin değil, aynı zamanda farklı dini-siyasi akımlar arasında eskiden beri var olan uyuşmazlığın da bir sonucuydu. Gelenekçileri temsil eden Emin, Arap kültürüne önem verirken, İran ve doğu eyaletlerinin desteğine sahip olan Memun ise, yeni düşüncelere ve dış etkilere açıktı.

Abbasilerin ilk asrının son büyük halifesi olan Memun (813-833), zamanında, aşırı Şii bir fırka olan Hürremîyye'nin lideri Babek, Abbasiler tarafından öldürülen Ebu Müslim Horasani'nin öcünü almak gayesiyle 816-817'de Azerbaycan'da isyan etti.

Bütün çabalara rağmen Babek isyanı Memun'dan sonra da devam etmiştir. 836'da Samerra şehri kuruldu ve bundan sonra yaklaşık 60 sene boyunca halifeler burda oturdu. Mutasım (833-842)'ın halifeliğinde de Abbasi Devleti'ni en çok uğraştıran sorun Babek isyanı olmuştur.

İnceleme konumuz olan dönemin son halifesi ise el-Vâsık Billah (ö. 847)'tır.

B. Cezire'nin Tarih ve Coğrafyasına Genel Bir Bakiş

İlk medeniyetlerin ortaya çıktığı, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan topraklara, bilindiği gibi Grekler tarafından "iki nehir arası" anlamına gelen Mezopotamya adı verilmiştir. Araplar ise, aynı bölgeyi iki kısma ayırarak, güneyine Sevad veya Irak, kuzeyine de el-Cezire demişlerdir. Dolayısıyla Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan toprakların kuzeyini ifade eden el-Cezire, İslam'ın doğuşundan hemen önce başlayan ve fetihlerden sonra da hızlanarak devam eden Arap kabile göçleri neticesinde, bir süre sonra buralara yerleşen Arap aşiretlerin adını taşıyan üç tarihi mıntıkaya bölünmüştür. Rebia, Mudar ve Bekr adındaki Arap aşiretlerine nispet edilen bu

[24] Bkz: Yıldız, **a.g.e**, 534; Bozkurt, **Abbasiler,** 56-58; Arslan, 27.

mıntıkalar; bölgenin doğu ve güneydoğusunda Diyar Rebia, batısında Diyar Mudar ve en kuzeyinde de Diyar Bekr'dir.[25]

Cezire (Arapça'da ada demektir) bölgesine, İslam coğrafyasındaki diğer Cezire'lerden ayırt edilebilmesi için Ceziretü'l-Furatiye (Fırat Cezîresi) adı da verilmektedir. Cezire'nin doğusu ve kuzeyinde Ermeniye, kuzey-doğusunda Cibal güneyinde Irak, batısında Biladü'ş-Şam (Suriye) bölgeleri yer almaktadır.

el-Cezire ismi, Suriye ve Irak'la ilgili olarak kullanıldığında bundan kasdedilen Dicle ile Fırat ırmakları arasındaki toprakların kuzey kısmı, yani Irak'ta Sersâr düzlüğünden Mûsul ve Telâfer'e kadar olan topraklar, Suriye'de de Ebû Kemâl, Deyrezûr ve Rakka'ya kadar uzanan topraklardır. Bu bölge Arapların en verimli topraklarındandır. Cezire'nin Irak-Suriye kısmında, en önemli yükseltiler 1453 m yüksekliği olan Sincar dağı ve 920 m yükseklikteki Abdulaziz dağıdır.[26]

Cezire sınırları içinde kalan başlıca şehirler şunlardır: Rakka, Ruha (Urfa), Suruc, Siverek, Tel Mevzen (Viranşehir), Amid (Diyarbakır), Meyyaf'arikin (Silvan), Erzen, Hısn Keyfa (Hasankeyf), Mardin, Düneysir (Koçhisar, Kızıltepe), Dara, Nusaybin, Tur (Midyat), Ceziretu İbn Ömer (Cizre), Sincar ve Musul.

El-Cezeri nisbesi taşıyan tarihi şahsiyetlerin bir kısmı nisbelerini bu bölgenin isminden almaktayken, ünlü mekanikçi Ebu'l-İzz İsmail b. Rezzaz el-Cezeri, ünlü tarihçimiz İbnü'l-Esir el-Cezeri ve daha birçok bilim adamı ve yazarın el-Cezerî nisbeleri ise memleketleri olan Ceziretü İbn Ömer'den, yani bugünkü Cizre ilçesi'nden gelmektedir.

İslam'ın doğuşu esnasında Cezîre bölgesinin büyük bir kısmı Bizans hakimiyeti altında olup Suriye (Şâm) Vilayetine bağlı olarak idare edilmekteydi. Müslümanlar 639-40 senesinde bölgeyi fethedince, Cezîre, Ermeniye ve Azerbeycan tek bir vilayet olarak yönetildi.[27]

---

[25] Adnan Çevik, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre El-Cezire Ve İdari Taksimatı", **Osmanlı Araştırmaları** , XXXIII, İst. 2009, s. 33-64.
[26] ʿÂtik b. Ğays , **Muʿcemu'l-Meʿâlimi'l-Coğrâfî fi's-Sîreti'n-Nebeviyye,** Dâru Mekke, 1982, s. 82.
[27] **el-Mevsûʿatu'l-Mûcize fî Târîhi'l-İslâmî (Heyet),** byy., 2011, XI, 358.

Emevilerin son yıllarında Ermenistan ve Azerbeycan bölgelerinin idareleri de Cezire bölgesi valilerine bağlandığından, bölge idari merkez haline geldi. Bu özelliğinden dolayı Emeviler, Muhammed b. Mervan ve Mesleme b. Abdulmelik gibi hanedana mensup valiler atadılar. Son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed de halife olmadan önce burada valilik yapmış, Halifeliğine Şam bölgesindeki kabileler karşı çıkınca, o da Halifelik merkezini Harran'a taşıdığından, siyasi ve sosyal ağırlık Şamdan Cezire bölgesine kaymıştır. Böylece bölgeye gelen nüfusa ve açılan sulama kanallarına bağlı olarak ziraat ve ticaret canlanmış, iktisadi bakımdan gelişmiştir. Hemen her karış toprak ekili durumdaydı ve bağlar, bahçeler ve ekinler ile iktisadi bakımdan Emevî devleti için önemli bir kaynak alanıydı.[28]

Emevi halifesi Abdulmelik döneminde Mûsul da Cezîre vilayetinin bir parçasıydı.[29] Abdulmelik, Cezîre'nin bu öneminin farkındaydı. Bundan dolayı da düşmanları olan Hazar ve Bizans'a karşı koyabilmek için bu vilayeti tanzim etmeye çabalamış, Arapları buraya yerleşmeye teşvik etmiş ve onlara araziler vermişti. Ayrıca Basra'daki Ezd ve Rebîʿa kabilelerinden kimseleri Mûsul'a taşıdığı gibi, Kays kabilelerinden bazısının da buraya taşınmasını emretmişti.[30] Diğer taraftan bir takım idarî düzenlemelere gitti; Cezire'yi Kinnesrin vilayetinden ayırdı ve burayı, Ermeniye ve Azerbeycan'a ilave olarak, müstakil bir idari birim yaptı.[31] Öneminden dolayı H. 73 yılında Emevî valilerinin en güçlülerinden biri olan kardeşi Muhammed b. Mervân'ı Cezire'ye vali tayin etti ve onu düşmanları olan Hazarlar ve Bizansla savaşmakla ve Cezire'ye oraya komşu yerlerin fethiyle görevlendirdi.[32] Özellikle Abdulmelik b. Mervân döneminde Cezîre, Ermeniye ve Azerbeycan, Mûsul hariç, çoğu kez tek bir vali tarafından idare ediliyordu. Öyle görünüyor ki Ermeniye

---

[28] Demirci, Mustafa, "Abbasiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezire'de Köylü Hareketleri", **Makalelerle Mardin, I,** s. 244-245.

[29] el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir , **Futûhu'l-Buldân,** Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1988, s. 327.

[30] el-Himyerî, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdilmunʿim es-Sanhâcî, **er-Ravdu'l-Miʿtâr fî Haberi'l-Aktâr,** Thk. İhsân Abbâs, Müessesetu Nâsır, II. Baskı, Beyrut, 1980, s. 190.

[31] el-Hamevî,Yâkût, Şihâbuddîn Ebî Abdillah b. Abdillah er-Rûmî el-Bağdâdi, **Muʿcemu'l-Buldân,** Dâru't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1979, I, 103.

[32] İbnu'l-Esîr, İzuddîn Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî, **el-Kâmil fi't-Târîh**, Thk. Ali Şîrî, DârİhyâiʾtTurâsi'l-Arabî, I. Baskı, Beyrut, 1983, III, 84.

valililerini Muhammed b. Mervân tayin ediyordu. Mûsul valilerini ise genellikle halife Abdulmelik'in kendisi atıyordu.[33]

Verimli toprakları, renkli ve yoğun nüfusu, elverişli coğrafyası ve büyük nehir yataklarının sağladığı ulaşım kolaylığı, bölgeyi hem iktisadi bakımdan, hem de sosyal bakımdan Emeviler ve Abbasîler için vazgeçilmez kılmıştır. Abbasîler döneminde Bağdat ve Samarra'nın buğday ve sebze ihtiyacının önemli bir kısmı buradan karşılanmıştır. Ayrıca Abbasîlerin kurulduğu yıllarda hazineye en çok vergi ödeyen eyaleti Cezire bölgesi olmuştur. Nusaybin'in kuru ve yaş meyveleri, tahılı ve kestanesi meşhurdu.[34]

C. İlk Abbasiler Döneminde Cezire'nin Sosyo-Ekonomik Durumu

İncelenen dönemde Cezire bölgesinde nüfusun çoğunluğunu Araplar oluşturmaktaydı. Yukarıda da belirtildiği üzere, bölge toprakları, burayı yurt edinen Arap kabilelerinin isimlerine nispetle üçe ayrılmıştır: Diyâr-ı Rebîʿa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr.[35] Rebîʿa kabilesi Cezîre'nin doğu taraflarına, Mudar batısına, Bekr ise kuzeyine yerleşmişti. Bu kabileler, Kudâʿa kabilesinin parçalanmasından sonra Cezîre'ye yönelerek oradaki köylere yerleştiler. Oraların yerli halkıyla karıştılar ve orada çoğaldılar. Öyle ki Cezîre nüfusunun çoğunluğu bu kabilelerden oluşur hale geldi.[36]

Yoğun biçimde Cibal (Irak-ı Acem) bölgesinde yaşamakta olan Kürtlerin bir kısmı çok eski dönemlerden itibaren Cezîre'ye de yerleşmişti. Kürtlerin yaşadığı bölge, Türkiye'nin güneydoğusundaki yüksek yerler ve dağları kapsamaktadır.

---

[33] el-Belâzurî, **Futûhu'l-Buldân**, s. 328.

[34] Mustafa Demirci, "Abbasiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezire'de Köylü Hareketleri", **Makalelerle Mardin**, I, İstanbul , 2007, s. 244.

[35] Velîm el-Hâzin, **el-Hadâretu'l-Abbâsiyye,** Menşûrâtu'l-Câmiati'l-Lübnâniyye, Lübnân, 1984, s. 780.

[36] İzuddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ali b. İbrahim b. Şeddâd, **el-Aʿlâku'l-Hatîra fî Zikri Umerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre,** Thk. Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre, Vezâretu's-Sekâfeti's-Sûriyye, Dımaşk, 1991, III, 40; Philipp Hitti ve Diğerleri, **Târihu'l-Arab el-Mutavvel,** Dâru'l-Keşşâf, Beyrut, 1953, s. 150-151; el-Belâzurî, **Futûhu'l-Buldân,** s. 182; el-Hemedânî, **Sıfatu Cezîreti'l-Arab,** Kahire, 1953, s. 133; İbnu'l-Fakîh, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, **Muhtasar Kitâbu'l-Buldân,** Thk. Yûsuf el-Hâdî, ʿAlemu'l-Kutub, Beyrut, 1996, s. 130.

Kürtlerin en çok bulunduğu yerler, Mûsul ve Cizre (Cezîretu İbn Ömer) idi. Buralarda Hezbâni, Hümeydi ve Ariyye gibi Kürt kabileleri yaşamaktaydı.[37]

Kürtler, Cezîre'nin doğu ve kuzeydoğusunun yukarı bölgelerine yerleşmişlerdi. Çoğunluğu çobanlık yapmaktaydı. Bir kısmı da Mûsul'a yakın köylerde yaşamaktadır.[38]

Yahudiler ise daha çok Mûsul, Cezîretu İbn Ömer, Nusaybin, Meyâfârikîn gibi şehir merkezlerinde yaşamaktaydı. Onların bu yerlerde havraları mevcuttu. Fakat azınlıktaydılar.[39]

Cezîre'nin yerleşik halklarından biri de Cerâmika'dır.[40] Hatta burası, daha eski dönemlerde 'Cerâmika ülkesi' olarak bilinmekteydi.[41] Burası, yüzyıllarca Hıristiyanlık için bir merkez olmuştur. Süryânîler, büyük ölçüde ilimle meşgul oldular ve felsefe okulları ve enstitüler kurdular. Keldânîce olarak bilinen Doğu Süryânice, Cerâmika'nın resmi ve evrensel dili olmuştu.[42] Keldânîce Hıristiyan ilmî, fikrî ve edebî kültür mirasının dilidir. Bunun sebebi, Süryânîlerin yaşadıkları toprakların Bizans ile İran arasında yer alıyor olmasıdır.[43]

Abbasîler, iktidara geldikten sonra, diğer yerlerde olduğu gibi Cezire bölgesinde de, merkeziyetçi bir idarenin temellerini atmak için bir dizi çalışma

---

[37] Muhammed Emîn Zekî, **Hulâsetu Târîhi'l-Kürd ve Kürdistân**, Bağdat, 1968, I, 75-76; a.y., **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**, çev: Vahdettin İnce-Reşat Adak, Nubihar Yayınları, İstanbul 2010; s 128-131; İbn Havkelen-Nasîbî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ali, **Suretu'l-Arz,** Mektebetu'l-Hayât, Beyrut, 1992, s. 194-195.

[38] Abdulazîz ed-Dûrî, **Târîhu'l-Irâki'l-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbiʿi'l-Hicrî,** Matbaʿatu'l-Maʿarif, Bağdat, 1948, s. 19.

[39] Yâkût, **Muʿcemu'l-Buldân,** IV, 703; el-Makdisî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî, **Ahsenu't-Tekâsîm fî Maʿrifeti'l-Ekâlîm,** Mektebetu Medbûlî, Kahire, 1991, s. 121-122; ed-Dûrî, **Târîhu'l-Irâki'l-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbiʿi'l-Hicrî,** s. 20; Bunyâmîn, **Rihletu Bunyâmîn,** Trc. Azer Ahdâd, Bağdat, 1945, s. 197.

[40] Ceramika (الجَرامِقَة), Cermekani (جَرْمَقانيٌّ) veya Cermaki (الجَرمَقِيُّ) isminin çoğuludur. Tacu'l-Arus'ta Cermakiler, İslamın ilk zamanlarında Musul'a gelip yerleşen Acemlerden bir topluluk olarak tanımlanmıştır. Mesudi, Ceramika'yı Kaldeliler'i oluşturan yedi topluluktan biri saymaktadır. (**et-Tenbih ve'l-İşraf**, 68). Bazı Batılı araştırmacılar, Ceramika'yı Asurlular olarak kabul etmektedirler.

[41] el-Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali, **es-Subhu'l-Aʿşâ fî Kitâbeti'l-İnşâ,** Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Mısır, 1992, IV, 315; el-Meşhedânî, Muhammed Câsim Hammâdî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye ve'l-Mûsul,** Dâru'r-Risâle, Bağdat, 1977, s. 182.

[42] Süleyman es-Sâiğ, **Târîhu'l-Mûsul,** Matbaʿatu's-Selefiyye, Kahire, 1923, s. 45-50.

[43] Şîrîn Selîm Hamûdî**, el-Cezîretu'l-Furâtiyye munzu Bidâyeti'l-Asri'l-Abbâsî hattâ Nihâyeti Hilâfeti Me'mûn,** Yüksek Lisans Tezi, Dımaşk, 2008, s. 44.

başlatmışlardır. Bu çerçeveden olmak üzere özellikle Halife Mansur zamanında başta Irak ve Cezire bölgesi olmak üzere bir dizi vergi reformu ve nüfus sayımı çalışmaları yapılmıştır. [44]

Abbasî Devleti'nin kurulduğu yıllarda Cezire bölgesini ilk olarak Halife Mansur vali olarak atanmıştı. Ancak onun Halifelik makamına geçmesinden sonra diğer eyaletlerde olduğu gibi, Cezire'ye de Abbas b. Muhammed'i vali olarak atadı(150/767).[45] Bu dönemde bölgede zikre değer herhangi bir tarihi olay meydana gelmemiştir. Ancak Halife Mansur hala bilinmeyen bir sebepten dolayı Abbas'ı valilikten almıştır. Taberi bu azil olayını şu cümlelerle aktarır: "Mansur, Abbas'a kızdığından dolayı valilikten azletti (155/771) ve mallarını musadere etti."[46] Ancak valinin azlinden sonra mallarının da musadere edilmesi konunun maddi bir boyutunun olduğuna işaret eder. Nitekim Süryani tarihçi Telmehri valinin azil sebebinin toprak ve vergi konusuyla ilgili olduğunu yazar; Mansur bu yıl Cezire bölgesine bir ziyarette bulunacağını, kendisi bölgeye gelinceye kadar halkın hasadı toplamamasını, mahsulü tarlada görmek istediğini bildiren bir emir gönderir.[47] Halife Mansûr, 154/772 senesindeki Rakka ziyareti sırasında bölgedeki zenginliğe mütenasip bir vergi toplayamadığı için Abbas'a kızmıştı. Azil sebebi muhtemelen vergiyle alakalıydı. Ayıca Abbas'ın valiliği sırasında Rakka'da bir grup kölenin Hazineyi basması olayı da Abbas'ın azil sebeplerinden bir olmuştur.[48]

Halife Mansûr kardeşi Abbas'ı valilikten azlettikten sonra yerine Musa b. Mus'ab (Ka'b)'ı (ö.168/784) atadı (154/770). Cezire bölgesindeki büyük karışıklıklar ve köylülerin yerlerini terk edişleri de Musa'nın kısa valiliği döneminde yaşandı. Bundan dolayı Onun uygulamaları daha sonra gelişen olayların anlaşılması bakımından önemli bir yere sahiptir. Bölgede Emevi yönetici ve seçkinlerine ait çok geniş arâziler ve çiftlikler bulunuyordu, fakat Emevîlerden Abbâsîlere geçiş döneminde bu arâzilerin bir kısmı bölgedeki kiliselerin eline geçmişti.[49] Ayrıca geçiş

---

[44] Demirci, **a.g.e.,** s. 245.
[45] Yakubi, **a.g.e.,** II, 324.
[46] Taberi, **a.g.e.,** VIII, 46-47.
[47] Demirci, **a.g.e.,** s. 246 (Telmehri, 187-188'den naklen)
[48] Demirci, **a.g.e.,** s. 246.
[49] Demirci, **a.g.e.,** s. 247.

döneminde yaşanan savaşlar sırasında devletin vergi ve tapu kayıtlarını ihtive eden sicil kayıtları kaybolduğundan, vergi nisbetleri, toprak kayıtları ve nüfus bilgileri gibi maliyeye temel olan belgeler imha edildiğinden mali sistem tamamen kontrolden çıkmıştı. Bu bilgilerin ve kayıtların acilen güncellenmesi gerekiyordu. Bunun yanında kıtlık, kuraklık ve afetlerden dolayı, vergilerin yeniden düzenlenmesi gerekmiş ve bir vergi ve toprak reformu kaçınılmaz hale gelmişti. Bu durum karşısında Mansûr bizzat emir vererek bölgedeki bütün arâzilerin ölçülmesini, her şeyin (insan, hayvan ve ağaç) sayımının yapılmasını ve vergilerin yeniden düzenlenmesini emretti. Bu reform çalışması da vali Musa b. Mus'ab'ın döneminde (154/770-158/774) yapılmıştı.[50]

Bu toprak ve vergi reformlarının görünüşteki hedefi vergi ödeyicilerinin yükünü hafifletmek, kaçak vergileri ortaya çıkarmak ve daha adil bir vergi dağıtımı yapmaktı. Ancak her vergi reformundan sonra büyük tepkiler doğardı; çünkü reform çalışmasından sonra genellikle herkesin vergi nispetleri artırıldığı gibi, kaçak arâzi ve vergiler ortaya çıkarıldı.[51] Bundan dolayı Telmehri, *"amaçları mümkün olan en çok vergiyi toplamak ve arâzinin harâcını artırmaktı"* diyor.[52]

Bazı kaynaklarda 155/772-3 tarihinde, yani Musa b. Mus'ab'ın bölgede vergi reformu yaptığı ve halkın vergilerini ödeyemediği yıl, oldukça kurak bir yıl yaşandığı ve bu kuraklığın Musul topraklarına kadar bütün Cezire'yi etkilediği, bu yüzden de ekinlerin kuruduğu ve kıtlık yaşandığından bahsedilir.[53] Ertesi yıl da (156/773) yağan kar ve arkasından başlayan don olayının, bölgedeki bütün incir, elma, üzüm, bağ fıstık gibi meyve ağaçlarını kurutmuştu.[54] Özellikle bölge halkının geçiminde temel bir önem arz eden meyve ağaçlarının tahrip olması, etkilerini birkaç yıl sürdüren ekonomik bir krize neden oluyordu. Çünkü kuruyan ağaçların tekrar ekilerek meyve verebilecek hale gelmesi en az beş yıl aldığından, bölgedeki köylüler için böyle durumlar gerçek bir yıkım oluyordu. Mesela zeytin ağaçlarının donması ya

[50] Demirci, **a.g.e.,** s. 248 (Telmehri, 162'den naklen)
[51] Demirci, **a.g.e.,** s. 248.(İhsan Abbas, 102'den naklen)
[52] Demirci, **a.g.e.,** s. 248. (Telmehri, 76'dan naklen)
[53] Demirci, **a.g.e.,** s. 250. (Amir Harrak, The Chronicle of Zuqnin, 274-276'den naklen)
[54] Demirci, **a.g.e.,** s. 250. (Zuqin Kroniğinden naklen)

da rüzgar tarafından sökülmesi, bölgede beş yıl zeytin yağı üretimini sekteye uğratıyordu.[55]

Abbasîlerin vergi reformu sonucu vergilerin birkaç kat artırılması, ardı ardına yaşanan tabiî afetler ile birleşince köylüler vergi borçlarını ödeyemez duruma geldiler. Buna ilaveten Abbasî yönetiminin vergileri artık mahsul cinsinden (aynî) değil de, nakdî olarak mahsulün parasal değeri üzerinden toplama kararı alması; Cezire bölgesindeki taşra toplumu için büsbütün içinden çıkılmaz bir durum ortaya çıkarmıştı. Çünkü taşra toplumlarında ekonomik değişim daha çok takas usulüyle cereyan ettiğinden, devletin böylesi şartları dikkate almadan nakdi vergi toplamaya kalkması, vergisini ödemek için nakit para arayan köylüleri şehirdeki tefecilerin kucağına itmiştir.[56]

Ağır vergi borcunun altından kalkamayan köylüler, önce nakit temini için büyük toprak sahiplerinin ve şehirdeki sarrafların işlerinde gündelikçi olarak çalışmaya başlamışlardı. Bu da yeterli olmayınca köylüler, borçlarına karşılık şehirli tüccarlara borçlanarak hasat zamanında sattığı ürünler ile borcunu ödemeyi vaat ediyorlardı. Borç para veren uyanık şehirli tüccarlar da köylülerin bu zor durumundan azami derecede faydalanmak için, köylülere ağır şartlar koşuyorlar, ellerindeki arâzileri ipotek ediyorlardı. Bu şartlar köylünün ödeme gücünü aştığından bir başkasına daha borçlanıyordu. Sonunda da borçlarını ödeyemedikleri için topraklarını kaptırıyorlardı.[57] Bu gidişin sonunun olmadığını anlayan ve başka bir çıkar yol bulamayan köylüler sonunda köylerini ve topraklarını terk ederek Mardin'in yukarısında kalan dağlık bölgelere kaçmaya başlamışlardı. En büyük göç olayı Musul ve Mardin yöresinde yaşanmıştı, diğer şehirlerdeki göçler bu kadar yoğun değildi. Kaçan köylüler Fırat havzasını takip ederek Kuzeyde Bizans sınırında yer alan Hanzit'e (Elazığ) kadar gitmişlerdi. Bir kısmı da çevresindeki diğer köylere kaçmışlardı. Köylülerin bu şekilde topraklarını terk etmesi, devletin ekilen arazilerden topladığı verginin artık alınamaması anlamına geldiğinden, bir anlamda

---

[55] Demirci, **a.g.e.,** s. 250. (Michael G. Morony, "Michael The Syrian As A Source For Economic History", s. 6.den naklen)
[56] Demirci, **a.g.e.,** s. 250-251.
[57] Demirci, **a.g.e.,** s. 251 (Telmehri 202'den naklen)

vergi kaynaklarının kurumasına ve hazine gelirlerinin azalmasına yol açıyordu. Ortaçağın imkanları içinde düşünüldüğünde, üretimi gerçekleştiren insan emeği, ekonominin temel motoruydu.[58] Devletin yurtlarını terkeden köylüleri getirmek için gösterdiği çaba, Ortaçağda köylü emeğinin ne kadar kıymetli olduğunun bir delilidir.[59]

İktisadi alanda yaşanan kötü gidişin önüne geçmek için Abbasîler devrinde Cezire bölgesinde topraklarını terk eden köylüleri geri getirmek amacıyla bir dizi tedbir almış ve sıkı bir takibat başlatmıştır. Kaçan köylülerin tespiti ve geri döndürülmesi için vâli Mûsa b. Mus'ab, Adem b. Yezid adında hususi bir görevli tayin ederek, onun emri altında çok sayıda muhbir ile bölgede kaçak köylülerin peşine düştüler. Bunların sorumluluk alanı Amid (Diyarbakır), Erzen, Meyyafarikin (Silvan) bölgesindeki şehir ve köyleri kapsıyordu. Bu görevlilerin baskısı sonucu Süryani köylerine sığınan ve onların içine karışan köylüler gerek korkudan, gerekse devletin vaat ettiği mükafat beklentisiyle, köylerindeki yabancıları tespit etmede yardımcı oldular. Yakalanan köylüler, Musul bölgesindeki köylerine iade edildiler.[60] İkinci büyük göç olayının yaşandığı Mardin yöresinde ise aynen Musul da olduğu gibi İklil b. Zâdan adında bir görevli tayin edildi. Bunun köylere gönderdiği görevliler, gittikleri köylerde herkesi sıkı bir soruşturmadan geçirdiler. Yakalananlar malları ile birlikte Mardin bölgesine iade edildiler. Böylece boşalan köyler büyük oranda tekrar şenlendirilmiş oldu. Ayrıca köyünü terk eden Süryani köylülerin Araplara verilen toprakları tekrar onlardan alınarak eski sahiplerine iade edildi.[61]

Devletin köyünü terk edenleri geri döndürmek için yürüttüğü bütün çabalara rağmen nihai bir çözüme ulaşılamamıştı. Bundan dolayı köylülerin topraklarından tekrar kaçmamaları ve geri getirilemeyenleri de bulundukları yerde tutmak amacıyla, bölgedeki bütün insanların damgalanmasına (vesm) karar verildi. Bu işe köylüleri razı etmek için önce köy reisleri tarafından insanlar damgalanmaya ikna edildiler, sonra da damgalamaya başladılar. Birçok fakir köylü ve yabancı damgalanmamak

---

[58] Demirci, **a.g.e.,** s. 252 (Cahen 146'dan naklen)
[59] Demirci, **a.g.e.,** s. 256.
[60] Demirci, **a.g.e.,** s. 253. (Telmehri 155-156'dan naklen)
[61] Demirci, **a.g.e.,** s. 253. (Telmehri age, 136, 185, 187'den naklen)

için bölgenin ileri gelenlerine ve kâdılara sığındı. Onlar da sonunda bu kimseleri damgalanmaya razı ettiler. Bunun için her köye amiller gönderilerek köy halkının damgalanması yakından takip edildi. Damgalar kölelerde olduğu gibi sadece boyunlarına yapılmıyor; herkesin ellerine, sırtına ve göğsüne de damga vuruluyordu. Sağ ele vurulan damga şehrin rumuzunu, sol ele bölgenin, boynunun bir tarafına köyün, diğer tarafına ise bölgenin rumuzu nakşediliyordu. Bu işlem tamamlandıktan sonra şahsın ismi, fiziki özellikleri, vergi borcu vs. mâlî sicil kayıtlarına yazılıyordu. Bu uygulama bütün Cezire şehirlerinde dikkatli bir şekilde yapıldı. Kendi köyünde olmayanlar arasında yerli ve yabancıların rahat ayırt edilmeme korkusu başladı. Yakalananlar yalan söylese dahi, hangi köyden olduğunu söylediyse o köyün damgası vuruldu. Telmehrî bu uygulama sırasında pek çok insanın depresyon geçirdiğini; birçoğunun da uzuvlarının felç olduğunu nakleder.[62]

Bütün bu gelişmelerden haberdar olan Halife Mansur, bölgede olup-biteni öğrenmek için derhal müfettişler göndererek, bu olaylarda suçu bulunan kimselerin cezalandırılmasını istedi. Köylülerin zaafından faydalananlar birinci derecede vâliler, harâc görevlileri ve bölgenin zenginleriydi. Halife Mansûr, Ruzeyn adlı bir kölesini, sırf bu konularda bölgede olup biteni öğrenmesi ve incelemesi için Cezîre'ye göndermişti.[63] Bölgedeki zenginler, kölenin amacını anlayınca, ona yüklü rüşvetler teklif ederek bölgeden hemen uzaklaştırmak istemişlerse de Ruzeyn bu tekliflere kanmamış, bilakis bu tür tefecilik yapan bütün tüccarları toplayarak, ele geçirdikleri arâzileri sahiplerine iade ettirmiş, kendilerine de işkence yaptırmıştı. Bu olanlardan birinci derecede mesul olan vâli Mûsa b. Mus'ab'ın kendisiydi. Onun hakkında Süryani tarihçi Telmehrî; "Çok şerir ve azgın bir vâliydi. Onun kadar sert birisi bilinmiyor" diye yazar. Vâlinin düşünmeden giriştiği işler yüzünden birçok insan telef olmuş, zulüm ve haksızlığa maruz kalmıştı. Değişik bölgelerden haksızlıklara karşı ciddi bir mukavemet baş göstermeye başlamıştı.[64] Halife Mansûr nihayet Musa b. Mus'ab'ı bölgede çıkan Kürt isyanlarına sebep olma ve bastırmada yetersiz kaldığından dolayı azletmiş (155/771), yerine Halid b. Bermek'i (158/774)

---

[62] Demirci, **a.g.e.,** s. 254. (Telmehri'den naklen)
[63] Demirci, **a.g.e.,** s. 255. (Telmehri, 296-303'den naklen)
[64] Demirci, **a.g.e.,** s. 255.

atamıştı.[65] Hâlid b. Bermek Cezîre bölgesinde gün geçtikçe ağırlaşan ve sosyal bir yara haline gelmeye başlayan vergi konusunda bazı kolaylıklara giderek, ağır vergi yükü olanları hafifletmekle ve yeni borcu olan çiftçilerin borçlarını affetmekle işe başladı. Böylece devleti de bu hususlardaki şikayetlerden kurtarmıştı.[66]

Ayrıca Halife Mansur, bölgede vergilerin şeriata uygun konması için vergi takdirini kadılara bıraktı. Bunun için her köye vergi görevlilerinin yanında iki ya da üç kadı gönderildi. Bundan dolayı Ezdî, *"Mansur, Haris b. Cârud el-Mekkî'yi Musul'un kadılık ve haraç işlerine tayin etti"* demektedir.[67]

Süryani tarihçilerin verdiği bilgilere göre Abbasilerin ilk yirmi beş yılında Cezire bölgesi toplumsal bakımdan çalkantılı bir dönemden geçmiştir. Görünüşte şikayetlerin kaynağı vali Musa b. Mus'ab'ın gerçekleştirdiği reform çalışmasının getirdiği yeni yükler ve adaletsizliklerdir. Ancak bunda yeni kurulan Abbasilerin henüz taşra teşkilatında tam bir kontrol sağlayamamasının da payı vardır. Ayrıca merkezi otoritenin yaygınlaştırılması çabalarına karşı çıkan çevrelerin tepkisi de söz konusudur. Bunun yanında bölgede yaşanan tabii afetler de köylülerin geçim şartlarını ağırlaştıran başlıca sebep gibi görünüyor.[68]

el-Cezîre bölgesi, Abbâsiler döneminde her yıl Bizans'a yapılan seferlerde üs vazifesi görmüştür. Bölge, Abbâsiler döneminde hububatı, atları, koyunları ve çeşitli ürünleriyle Bağdat ve Samerra'yı besliyordu. Emevîler ve Abbasîler'in ilk asrında bu bölge, devletin en çok vergi ödeyen vilayetiydi.[69]

---

[65] el-Ezdî, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs b. Kâsım, **Târîhu'l-Mavsil,** Thk. Ali Hubeybe, Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Kahire, 1967, s. 224; Taberî, **a.g.e.,** VIII, 54-56; Demirci, **a.g.e.,** s. 255.

[66] Demirci, **a.g.e.,** s. 255

[67] Ezdi, **Târîhu'l-Mavsil, s.** 202; Demirci, **a.g.e.,** s. 256.

[68] Demirci, **a.g.e.,** s. 256.

[69] Şeşen, "Cezîre", D.İ.A,, VII, 510.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBASİLERİN İLK ASRINDA CEZİRE'DE HARİCÎ İSYANLARI

1.1. Haricîliğin Ortaya Çıkışı ve Başlıca Görüşleri

İslam dünyasında bugün de varlıklarını sürdürebilen başlıca üç inanç grubundan biri olan Hariciler kendileri gibi inanmayanların yönettiği İslam devletlerine karşı sık sık isyan çıkarmalarıyla adlarını duyurmuşlardır. Fakat birkaçı dışında bu isyanlar bastırılmıştır.

Hz. Ali, kendisi ile Muʿâviye arasında yaşanan tahkîm olayından sonra ortaya çıkan ve canlarını Allah'a sattıkları iddiasında bulunan[70] Haricilerle, H. 38 yılında Nehrevân'da[71] savaşmış ve bu savaş sonucunda değişik yerlere kaçmışlardır. Haricîler bundan sonra birçok fırka ve cemaate bölündüler. Muhakkime-i Ulâ da denilen bu ilk Hâricîler, daha sonra birçok kola ayrıldılar. Bunlar içinde en önemlileri, Ezârika, Necâdât, Sufriyye, Acâride, İbâdiyye ve Şebibiye'dir. Her fırkanın bir görüşü ve her cemaatin bir lideri vardır. Emevî daha sonra da Abbâsî yönetimine karşı kin besleyen birçok kişi Haricilerin etrafında toplandı. Böylece yönetimler için bir huzursuzluk kaynağı oldular.[72]

---

[70] el-Havâlî, Sefer b. Abdirrahman, **et-Tekfîr ve Davâbituhu, Şebeketu'l-Maʿlûmati'd-Devliyye, s.7** http://www.alhawali.com

[71] "Burası Haricîlerin toplandığı ve savaşı yönettikleri bir yerdir. Haricîler burada çok kötü bir şekilde hezimete uğradılar". Bkz: İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** VII, 298-300.

[72] İbn Kesîr, **a.g.e.,** VII, 91. Ayrıca bkz: Metin Bozan, "Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi" **Makalelere Mardin,** I, 136-137.

Hariciler, Emevi halifelerini seçimle başa gelmedikleri için meşru görmemişler ve onlara karşı birçok isyan gerçekleştirmişlerdir. Sadece Muaviye döneminde (41-60) on altı defa isyan ettikleri belirtilmektedir. Bu dönemde Hariciler güç ve fırsat buldukça ayaklandılar. Ancak her defasında sert tedbirlerle durduruldular. Fakat Muaviye'nin uyguladığı şiddetle cezalandırma ve öldürme politikası Haricileri inançlarına daha sıkı sarılmaya itmiş ve çok sınırlı da olsa toplumda taban oluşturmalarına neden olmuştur.[73] Her gruba karşı anlayış ve hoşgörü ile yaklaşan Emevi halifesi Ömer bin Abdülaziz ise Haricilerin görüşlerini dinledi ve onlarla uzlaşı aradı. Bunu gören Hariciler de ona biat ettiler ve böylece Emevilerin son dönemlerine kadar devlet için bir tehdit oluşturmadılar.

Haricîler H. 37 yılında Raşid Halifelerin ikincisi olan Ali b. Ebî Tâlib'e karşı çıkan grup olup "Osman ve Ali'den teberri" etme düşüncesinde birleşmişlerdir. Aynı şekilde onlar 'mürtekib-i kebire' (büyük günah işleyen)'nin tekfir edilmesi, büyük günah işleyenin günahında ısrar etmesi durumunda cehennemde ebedi olarak kalacağı, büyük günah işleyenin malının ve kanının helal olduğu, kendilerinin varis olamayacakları ve kimsenin onlara olamayacağı ve bunların Müslümanların mezarlığına gömülemeyecekleri konularında –Necedât fırkası hariç- görüş birliği içindedirler.[74] Günah işlemelerinden dolayı Müslümanları tekfir etmeleri inanç esasları arasında yer almaktadır. Bu konuda şöyle derler: *"Mümin büyük günah işlediği zaman dinden çıkar, kafir olur ve ebedi olarak cehennemde kalır. Zina eden kafirdir. İçki içen kafirdir. Anne-babaya isyan eden kafirdir. Faiz yiyen kafirdir. Rüşvet yiyen kafirdir."*[75]

Çoğu Sünni İslam aliminin onlar hakkındaki düşünceleri şöyledir: Haricîler zühd ve ibadete aşık, ahiret için çabalayan genç delikanlılardı. Fakat sahabe-i kirâm'da olmayan, dar ufuk, sathî görüş, öfkeli, aceleci ve kör bir isyan

---

[73] İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri 41-132/661-750", www.Ankara.edu.tr/dergiler/37, s. 150.

[74] Muhammed b. Abdirrahman el-Hamîs, **Usûlu'd-Dîn 'İnde'l- İmâm Ebî Hanîfe,** Dâru's-Semî'î, I. Baskı, es-Suʿûdiyye, 1996, I, 169.

[75] el-Bağdâdi, Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Hanbelî**, el-Muhtâr fî Usûli's-Sünne,** Thk. Abdurrezzâk b. Abdilmuhsin Abbâd Bedr, Mektebetu'l-ʿUlûm ve'l-Hukm, I. Baskı, el-Medînetu'l-Münevvere, 1992, I, 63.

içindeydiler.[76] Buna mukabil, onları kötüleyen ve onlarla savaşmayı emreden birçok sahih hadis rivayet edilmiştir. Mesela: *"Ahir zamanda yaşları küçük, akılları zayıf bir kavim ortaya çıkacaktır. İnsanların sözlerinin en hayırlısını söylerler. Kur'ân'ı okurlar. Fakat okudukları boğazlarını geçmez. Okun yaydan çıktığı gibi İslam'dan çıkarlar. Onlarla karşılaşan onları öldürsün. Çünkü onları öldürmek, Allah indinde öldürenler için bir mükafât sağlar"*[77]

Bazılarına göre onlar bidat ehli olup, dinden çıkan[78] Hariciler yirmi kadar fırkaya bölünmüşlerdir. Harûriye de onlara verilen isimler arasındadır[79].

'Harici' ismi yukarıda zikrettiğimiz hadiste geçen *yahrucu* lafzından türetilmiştir. Ayrıca, hadiste geçen *"Onlar okun yaydan çıktığı gibi İslam'dan çıkarlar"* ifadesinden dolayı Haricilere "Mârika" adı verilmiş;[80] Kur'ân kıraatiyle çok meşgul olmalarından dolayı Kurrâ olarak da isimlendirilmişlerdir. Onlar Tevbe suresinin 111. ayetine dayanarak kendilerini Şurât olarak isimlendirmişlerdir. Şurât, Şâr ve Şârî kelimelerinin çoğuludur. Kendilerini *"canlarını Allah'a satan kimseler"* yani canlarını Allah yolunda satan kimseler olarak görmüşlerdir. Ancak Onlar kendilerine Haricî ve Mârika denilmesini hoş karşılamamışlardır.

İlk Haricîlerde bariz iki vasıf görülmekteydi: Sünnetten ve dosdoğru yoldan ayrılmaları ile hak ve adil imama karşı çıkmaları. Tarihi süreç içerisinde birçok

---

[76] el-Havâlî, **a.g.e.,** I, 3. (http://www.alhawali.com)

[77] İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, **Sunen,** Thk. Şuʿayb Arnâvut ve Diğerleri, Dâru'r-Risâleti'l-ʿÂlemiyye, I. Baskı, byy., 1996, I, 59 (Hadis No: 168); et-Tirmizî, Muhammed b. ʿÎsâ b. Sevre, **el-Câmiʿu'l-Kebîr,** Thk. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf, Dâru'l-Gurâbi'l-İslâmî, Beyrut, 1998, IV, 481 (Hadis No: 2188); Ahmed b. Hanbel, **Müsned,** Thk. Şuʿayb Arnâvut ve Diğerleri, Muessesetu'r-Risâle, I. Baskı, byy., 2001, II, 240 (Hadis No: 912).

[78] İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, **Der'u Taʿarudi'l-ʿAkl ve'n-Nakl,** Thk. Muhammed Reşâd Sâlim, Dâru'l-Kunûz, Riyâd, 1971, I, 149.

[79] el-Eşʿarî, Ebû Hasan Ali b. İsmâʿîl, **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn,** Thk. Muhammed Muhyuddîn ʿAbdulhamîd, el-Mektebetu'l-ʿAsriyye, Beyrut, 1990, I, 167; İbnu'l-Cevzî, Cemaluddîn Ebu'l-Ferec, **Telbîsu İblîs,** I. Baskı, Beyrut, 1982, s. 9; eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. ʿAbdilkerîm, **el-Milel ve'n-Nihal,** Thk. Ahmed Fehmî Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1992, I, 114.

[80] eş-Şehristânî, **a.g.e.,** I, 93; el-Himyerî, Ebû Saʿîd b. Nişvân, **el-Hûru'l-ʿİyn,** Thk. Kemâl Mustafâ, Dâr Âzâl, II. Baskı, Beyrut, 1985, s. 201; el-Makrîzî, Takiyuddîn Ebu'l-ʿAbbâs el-Huseynî el-ʿUbeydî, **el-Mevâʿiz ve'l-İʿtibâr bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr,** Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1997, II, 354.

fırkaya ayrıldılar ve Haricî ismi sünnetten ayrılan, dinden çıkan ve büyük günah işleyen Müslümanları tekfir edenler için kullanılmaya başlandı.[81]

Haricîler için kullanılan birçok lakap vardır. Harûriye,[82] Şurât,[83] Muhakkime[84] bunlardandır. Bütün bu isimlerle anılmaktan hoşlanırlar. Ancak Mârika olarak anılmayı istemezler. Zira kendilerini "*okun yaydan çıktığı gibi İslam'dan çıkmış"* olarak kabul etmezler.[85]

Haricîlerin ilk ortaya çıkışları esnasında, kendilerini ehl-i sünnetten ayıran mezheplerini oluşturan düşünceleri yoktu. Onları Müslümanlardan ayıran şey, tahkîm meselesine itirazlarıydı. Ancak ilk itirazlarını takiben Haricîlik mezhebinin muhalefeti büyüdü.

Haricilik, başlangıçta, dini anlayışlarına ve metotlarına aykırı olan hakemlere karşı çıkan bir fırkadır. Onlar, Allah'ın indirdiğiyle hükmetmeyen hakim ve/veya yöneticinin *"Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler kafirlerin ta kendileridir"*[86] ayetine göre kafir olduğuna inanmaktadırlar.

Haricî hareket, esas olarak Sıffin savaşında, Hz. Ali'nin hakem olayını kabul etmesine karşı çıkmalarıyla başlamıştır. Sonra Hz. Ali'nin karşısına kılıçla çıktılar. Hz. Ali onlara karşı delil ve kılıçlarla savaştı. Bundan dolayı onlardan birçok kişi dönüş yaptı. Birçoğu da öldürüldü. Fakat Hz. Ali onları tamamen ortadan kaldıramadı. Bundan dolayı onlar, o dönemde yeryüzündekilerin en efdali olan Hz. Ali'ye hile kurma işini, kendilerinden biri olan Abdurrahman b. Mülcem'e havale

---

[81] el-Havâlî, **a.g.e.,** I, 7.
[82] Hariciler bu ismi Kûfe'nin dışındaki ikamet yerleri olan Harura'dan almaktadırlar.
[83] "Onlar şöyle derler: Biz canlarını Allah'a satan yani canlarını Allah yolunda satan şurâtız."
[84] eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal,** I, 92-95; el-Himyerî, **el-Hûru'l-'İyn,** s. 201; el-Makrîzî, **el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr,** II, 354; el-Bağdâdî, Ebû Mansûr 'Abdulkâhir b. Tâhir, **el-Fark Beyne'l-Firak,** Thk. Muhammed Osman el-Haşt, Mektebetu İbn Sînâ, Mısır, Trz., s. 55-60; er-Râzî Fahruddîn, **İ'tikâdâtu Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn,** Thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, Trz., s. 46.
[85] el-Eş'arî, **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,** I, 127.
[86] el-Mâide, 5/44.

ettiler. Daha sonra Emevîler, Abbâsîler ve diğer İslam devletleri dönemlerinde de Haricîler için siyasî riskler devam etti.[87]

Hariciler, özetle, üyük günah işleyenleri tekfir etmekte, onların Peygamberin şefaatine nail olamayacaklarına inanmakta ve Üçüncü ve dördüncü Râşid halifeler olan Osmân ve Ali'den teberri etmektedirler.

1.2. Hariciliğin Cezire'de Yayılışı

Hariciliğin Cezire'ye ne zaman ve nasıl geldikleri konusunda ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte daha ilk ortaya çıktığı dönemde geldiği söylenebilir. Zira bölgede yaşayan kabilelerden bazıları Hz. Ali döneminde vuku bulan hadiselerde Hariciler ile beraber hareket etmişlerdir. Nitekim Nehrevân'da, Hz. Ali'nin ordusu tarafından tamamına yakını öldürüldüğünde (38/658), sağ olarak kurtulanlardan ikisinin el-Cezîre'ye gittiği ve burada Harici düşüncenin tohumlarını attıkları belirtilmektedir.

Cezire bölgesinde yaşayan Hariciler hakkında kaynaklarda aktarılan sınırlı bilgilerin[88] bu bölgedeki Harici grupların fikirlerinden ziyade, onların karşılaştığı isyanlarla ilgili oldukları görülür. İktidarlara zor anlar yaşatan bu isyanlar arasında, Emevilere karşı girişilen Salih b. Müserrih ve onun devamı olan Şebib isyanları zikredilebilir.[89]

Haricilik bu bölgede Şiiliğe nazaran daha çok yaygınlık kazanmıştır. Zira burada yaşayan kabilelerden bir kısmı daha ilk dönemlerden itibaren Haricilerden yana tavır koymuştur. Dolayısıyla Hariciliğin bölgede taraftar bulması daha çok kabile bağlılığı ile izah edilebilir. Mezhebin bölünme sürecinde ise bölge Haricilerinin Sufriyye'yi benimsedikleri görülmektedir.[90]

---

[87] Ebû Enes Ali b. Hüseyin Ebûlûz, **Keyfe Nuʿâlicu Vâkiana'l-Elîm,** Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1994, s. 76.

[88] Metin Bozan ; "Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi**",** ***Dinî Araştırmalar*****,** 2006, cilt: IX, sayı: 25, s. 137.

[89] Bozan, **a.g.e.,** s. 138. Emeviler döneminde Cezire/Dara Haricileri için bkz. Bozan, **a.g.e.,** s. 137-141.

[90] Bozan, **a.g.e.,** s. 142.

Emevîler ve Abbasîlerin ilk zamanlarında el-Cezîre halkının çoğu Hâricîliğin Sufriyye koluna mensup idi. Sufriyye mezhebinin büyükleri Emevî Halîfelerinden Abdulmelik b. Mervan döneminde (65-86/685-705) el-Cezîre'ye gelerek kendi akîde ve kanaatlerini bu bölge Müslümanlarının çoğunluğunu teşkil eden Benû Bekr ve yeni Müslüman olan Benû Tağlib kabileleri arasında yaymaya başlamışlardır.[91]

Diğer Harici fırkalara göre daha mutedil fikirler benimseyen Sufriyye fırkası mensupları, Allah'ın emirlerini uyguladıklarını, adil bir otorite için mücadele verdiklerini söylemektedirler. Bu nedenle zalim olduğunu iddia ettikleri Emevi iktidarına karşı mücadele etmişlerdir.[92]

Bölge Haricilerinin ilk başkaldırıları Dara'da Temim kabilesinden Salih b. Müserrih ile başlamıştır(76/695). Salih'in ölümünden sonra da Şebib b. Yezid eş-Şeybani tarafından sürdürülen bu isyan Emeviler'e zor anlar yaşatmıştır. Bölge Haricileri daha sonraları da bu mücadelelerini sürdürmüşlerdir.[93] Sa'id b. Behdel'in Dara'ya yakınlarındaki Kefertusa'da başlattığı isyan (127 /744) buna örnek olarak verilebilir.[94]

Mez'in ifadesiyle, *"Cezîre bölgesi, farklı gruplardan birçok asinin bir araya geldiği en büyük merkez idi. Onlar peşine düşebilecekleri bir komutan bulduklarında, öldürüp yağmalamaya devamlı hazır idiler*."[95]

Emeviler döneminde Cezire'de ortaya çıkan harici isyanlarına bakıldığında, bu isyanların bölge sakinlerinin tamamınca değil, genelde çeşitli kabilelere mensup azınlıkta kalan birtakım kimselerce desteklendiği görülür. Bu durum, isyanlara katılanların sayısından ve kendilerine destek vermeyen akrabalarına karşı tutumlarından çıkarılabilir.

Son Emevi halifesi Mervan'ın vurduğu son darbeyle Horasan bölgesine çekilen bazı Hariciler, Emeviler'e karşı Abbasi davetine yardımcı olmuşlardır; fakat

---

[91] Zorlu s. 167-168.
[92] Vida, "Sufriyye", İA., X, 782; Bozan, **a.g.e.,** s. 142.
[93] Bozan, **a.g.e.,** s. 142.
[94]Cezire bölgesi Harici isyanlar için bkz. Demircan, "Haricilerin Siyasi Faaliyetleri", s. 190-221.
[95] Zorlu, s. 169 (Adam Mez, el-Hadaratü'l-İslâmiyye, II,68'den naklen)

Abbasi davası ile Haricilerin davası ve hedefleri arasında büyük fark vardı. Bundan dolayı, çok kısa bir süre sonra davetin Horasan lideri Ebu Müslim ile Haricilerin lideri Şeyban es-Sağir arasında çatışma çıktı ve birçok harici öldürüldü.[96]

Hariciler, Emeviler'e hangi gözle bakıyorlarsa Abbasilere de aynı gözle bakıyorlardı. Onlara göre, Abbasiler de hiçbir nesep ayırımı söz konusu olmaksızın Müslümanlar arasında şura ve seçim ile en layık olanının üzerine alması gereken hilafet makamını gasp etmişlerdi.[97]

Ebul Abbas, Hariciler, ülkenin değişik bölgelerinde Abbasi Devleti'ne karşı isyanlar başlattılar. Hicri 32/ M. 750 yılında Bureyke bin Humeyd eş Şeybani, Vali Ebu Cafer'e karşı Cezire'de Müsafir bin Kesir eş Şeybani, Ermeniye ve Azerbaycan'da Cülenda bin Mesud el Ezdi Umman'da e Şeyban bin Abdülaziz el Yeşkuri İbn Kavan adasında isyan ettiler.[98]

1.3. Cezire'de Haricilerin Abbasilere Karşı Giriştikleri İsyan Hareketleri

Emeviler Dönemi'nde olduğu gibi Abbasiler Dönemi'nde de Hariciler, pek çok isyan çıkarmışlardır. Bu dönemin başlarında, İfrikiye'de Berberîlerin toplu katılımlarıyla güçlenmişlerdir. Haricilerin İbaziyye koluna mensup olan Benî Rüstem, merkezi Tahert olan Rüstemîler Devleti'ni (761-909) kurmayı başarmıştır. Abbasiler devrinde Kuzey Afrika'nın yanı sıra Irak, Uman, Horasan ve Cezire'de de Harici isyanları meydana gelmiş, özellikle İbadiye fırkasının etkili olduğu Uman, her taraftaki Haricilerin yöneldiği bir merkez olmuştur.

İbâdîye mezhebinin[99] Umân'da güçlenmesinden sonra, Haricîler orada bağımsız bir devlet kurma fikrine yöneldiler. Bu devlet fikrinin ilk çalışmaları, Emevî devletinin son, Abbâsî devletinin ilk yıllarında H. 129 yılında başladı.[100]

---

[96] Zorlu, .268 (F. Ömer, I, 249-250'den naklen)
[97] Zorlu, 168
[98] Taberi VII, 447; Zorlu, 168.
[99] "İbâdiyye: Abdullah b. İbâd'a tabi olan fırkadır. Abdullah, Emevîlerin son halifesi Mervân b. Muhammed döneminde ortaya çıktı ve sonunda öldürüldü. Görüş ve itikat açısından Haricîlerin en önemli fırkalarındandır. İbâdîler bu gün Cezire, Libya, Cezayir ve başka bölgelerde yaşamaktadırlar. Onlar Kur'ân'ın mahluk olduğunu iddia ederler". Bkz: el-Hanefî, Felâh b. İsmâ'îl

Umân halkı kendilerini güçlü hissetmeye başladıklarında, hilafetten bağımsız olma niyetiyle harekete geçtiler. Bu durum Seffâh'ın halifeliği ve kardeşi Mansûr'un Irak'taki valiliği dönemine denk gelmektedir. Mansûr onun tarafından Umân'a vali olarak tayin edilmiştir. Umânlılar Haricî selefleri gibi hilafetin tevarüsünü gayri İslâmî olarak görüyorlardı. Bundan dolayı onlar için Abbâsî devletinin, Emevî devletinden bir farkı yoktu. Devrim Umân'da gerçekleşti. Haricîler kendilerine ilk imam olarak Culendî b. Mesʿûd b. Ceyfer el-Ezdî'yi[101] seçtiler. Bu Abbâsî devletine karşı çıkan ilk Haricî'dir. Culendî, Seffâh'a karşı isyan etmiş, ancak iki yıl bir ay yönetimde kalabilmiştir. Çünkü onun Umân'da Abbâsî devletinden bağımsız olma temayülü Abbâsîleri kızdırmıştır. Bu sebeple ona karşı Hâzim b. Huzeyme[102] komutasında bir ordu gönderilmiştir. İki ordu savaş meydanında birbiriyle karşılaştı. Savaş Culendî ve arkadaşlarının öldürülmesiyle sonuçlandı. Böylece İmâmete karşı isyan hareketi sona erdi ve Umân H. 177 yılına kadar Abbâsî devletinin bir parçası olarak kaldı.[103]

Hariciler, incelediğimiz dönemde yani Abbasilerin Altınçağ'ına tekabül eden Hicrî 132-203/ Miladi 750-819 yılları arasında diğer bölgelerin yanı sıra Cezîre'de de Abbâsîlere karşı çok sayıda isyan çıkarmışlardır. Hatta bu dönemde Cezîre bölgesinde ortaya çıkan hareketlerin çoğunun Haricî karakterli olduğu görülmektedir.

Bölgedeki isyanları, genellikle birçok Hâricî imam yetiştirmiş olan Benû Rabîa'nın bir kolu olan Benû Şeybân düzenlemiştir. Musul ve çevresinde çadırlarda konaklayan bedevî kabilelerin sayıca ve kuvvetçe en büyüklerinden biri olan Şeybânogulları arasında Hâricîlik düşüncesi oldukça taraftar bulmuştu.. Musul

---

b. Ebi'l-ʿİzz, **Şerhu ʿAkîdeti'-Tahâviyye,** Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Vekâletu'-Tibâʿa ve't-Terceme, byy., 2004, XI, 25; er-Râzî, **İʿtikâdâtu Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, I, 15).

[100] **Mevsûʿatu'l-Firaki'l-Muntesibeti li'l-İslâm**, Ed. Şeyh ʿAlevî b. Abdilkâdir es-Sekkâf, Mevkiʿu't-Dureri's-Sene ʿala'l-İnternît, 2012, s. 78.

[101] "Culendî b. Mesʿûd b. Ceyfer el-Ezdî: Umân emiri ve Ezd kabilesinin oradaki önemli adamlarındandır. İbâdî mezhebine mensuptur. Şeybân b. Abdilazîz es-Saferî'yi öldürmüştür. Umân Emevîler döneminde müstakil bölgelerden biriydi. Abbâsîler yönetimi ele alınca, oraya boyun eğdirmek için Seffâh, Hâzim b. Huzeyme'yi bir ordunun başında gönderdi. Culendî bu orduyla savaştı ve öldürüldü. Yanında bulunan yaklaşık on bin arkadaşı da öldürüldü." Bkz: ez-Ziriklî, **el-Aʿlâm,** II, 122.

[102] "Hâzim b. Huzeyme b. Abdillah b. Hanzale b. Hursân: Künyesi Ebû Huzeyme'dir. Horasan ve Umân'da valilik yapmıştır. Bağdat'ta öldüğünde halife Ebû Caʿfer el-Mansûr, taziyelerini kabul etmiştir". Bkz: Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf,** XII, 123.

[103] **Mevsûʿatu'l-Firaki'l-Muntesibeti li'l-İslâm,** V, 67.

halkının bir kısmı yönetime karşı oldukları için ya Hâricî hareketlere katılıyorlar ya da Abbâsi devletine karşı onları koruyorlardı. Bölge halkının Abbâsilere karşı bu olumsuz tavrı, çoğunlukla Abbâsi valilerinin ve amillerinin yönetimdeki zulümlerinden kaynaklanıyordu.[104]

Abbasilerin ilk asrında Cezire bölgesinde Haricilerin 14 isyan çıkardığı görülmektedir. Bu isyanların elebaşıları şunlardır:

Ebubekir Bureyke b. Humeyd eş-Şeybani el-Hâricî
Mülebbed b. Harmele eş-Şeybani
Atiyye b. Ba'ser et-Tağlibi
Hassan b. Gassan Hemdani
Hassan b. Mücalid Hemdani
Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkûrî
Yâsîn et-Temîmî el-Mavsîlî
Hamza b. Mâlik el-Huzai
Sahsah eş-Şeybânî
Fadl b. Said er-Radani el-Haruri
Velîd b.Tarîf eş-Şari
Mehdi b. Ulvan el-Haruri
Bilal es-Şârî
Muhammed b. Amr eş-Şeybânî

Cezire'de çıkan bu Harici isyanlarının 1 i es-Seffah, 4'ü Mansur, 2'si Mehdi, 1'i Hadi, 3'ü Harun er-Reşid, 2'si Me'mun ve 1'i de Vasık zamanındadır.

Tespit edebildiğimiz ondört Harici isyanının ilki Abbasilerin ilk halifesi es-Seffah döneminde Ebû Bekr Büreyke b. Humeyd eş-Şeybânî tarafından çıkarılmıştır (751) Bunu halife Mansur (754-775) dönemindeki dört isyan (755'te Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî, 765'teki Hassan b. Ğassan, Atiyye b. Ba'ser et-Tağlibi ve Hassan b. Mücalid) izlemiştir.

---

[104] Konak, 9.

Mehdî döneminde (775-785) de Cezîre'de iki Haricî isyanı görmekteyiz. Bunlar, kendisine Halep ve Kınnisrîn'i merkez olarak seçen Abdusselâm b. Hâşim el-Yeşkurî isyanı (777-78) ile 784 senesindeki Yasin et-Temimi'nin başlattığı isyandır.

Halife Hadi zamanında, Hamza b. İbrahim (Mâlik) el-Huzâʿi isyan çıkarmıştır(785).

Hârûn Reşîd dönemindeki üç Haricî isyanının elebaşıları şunlardır: Sahsah eş-Şeybani (787), Fadl b.(Ebu) Saʿîd er-Râdânî el-Harûrî isyanı (789-90) ve Velid b. Tarif eş-Şari(794)

Me'mûn döneminde önce Mehdî b. Ulvân el-Harûrî Musul'da isyan etmiş (817) ve bazı Cezîre şehirlerine hakim olmuştur. Fakat komutan İbrâhîm b. Mehdî'nin eliyle öldürülmüştür. İkinci olarak da Bilal eş-Şari isyan etmiştir.

İncelediğimiz dönemdeki son Harici isyanı halife Vasık zamanında, 845'te olup elebaşısı Muhammed b. Amr eş-Şeybani'dir.[105]

Şimdi Cezire'deki bu Harici isyanlarını ayrıntılı olarak inceleyelim.

1.3.1. Ebû Bekr Büreyke b. Humeyd eş-Şeybânî İsyanı (133/751)

İlk Abbasi halifesi Ebu'l-Abbâs es-Seffah'a[106] ilk isyan eden Haricîlerin lideri Ebu Bekr b. Humeyd eş-Şeybânî idi. Bu dönemde Ebu'l-Abbâs'ın kardeşi Ebû Caʿfer el-Mansûr Cezîre valisiydi. Muhammed b. Saʿîd b. Abdilazîz b. Hakem b. Ebi'l-ʿÂs onlara katıldı. Bunun üzerine Ebû Caʿfer el-Mansûr, bu hareketi durdurması için Mihkan b. Gazvân'ı onların üzerine gönderdi. Ebû Bekir ise onları

---

[105] Krş. Konak, 61.

[106] "Ebu'l-Abbâs es-Seffah (Abdullah b. Muhammed b. Ali): Abbâsîlerin ilk halifesidir. Genç, yakışıklı, heybetli, beyaz tenli, uzun boylu, vakar sahibi birisiydi. Horasan'daki durum onun gözünü korkutunca, ailesiyle birlikte Mervânu'l-Himâr'ın ordusundan kaçıp Kûfe'ye geldi. Sonra 132 yılının Rebiulevvel ayının üçünde kendisine biat edildi. Sonra amcası Abdullah b. Ali komutasında bir ordu hazırladı. Mervân'la Keşşâf'ta karşılaştı. Bu savaşta Mervân'ın birlikleri kaçtı. Seffâh'ın dönemi fazla sürmedi. 130 yılının Zilhicce ayında öldü. Bir görüşe göre 28 yıl yaşamıştır. (ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâymâz, **Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ,** Thk. Şuʿayb Arnâvût, Muessesetu'r-Risâle, III. Baskı, byy., 1985, VI, 77).

hezimete uğrattı ve Re'su'l-ʿAyn'a ulaştı. Ebû Caʿfer el-Mansûr bu durumdan haberdar olunca onun üzerine Mukâtil b. Hakîm el-ʿAkkî'yi gönderdi. Mansûr, Dârâ'nın bazı köyleriyle beraber Kefertûsâ'dan oluşturduğu bir orduyu onların peşine taktı. Bu ordu onlara yetişti. Muhammed b. Saʿîd öldürüldü ve Haricîler hezimete uğradı. İsyancıların başı Büreyke ise Dârâ dağına sığındı. el-Akkî ona yöneldi ve onu öldürdü. Mansûr, Harrân hariç Cezîre şehirlerinin surlarının yıkılmasını emretti.[107]

Harrân hariç Cezîre'nin diğer şehirlerinin yıkılmasından bahseden başka tarihi kaynaklar yoktur. Bu haber doğru olarak kabul edilirse, Ebû Caʿfer el-Mansûr'un Abbâsî yönetiminin başından itibaren Cezîre halkını korkutmayı ve Haricîlere bir daha isyana yönelmeleri durumunda bir ders vermeyi hedeflediği söylenebilir.[108]

1.3.2. Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî isyanı (137-138/755)

Halife Mansur zamanında olan bu isyan, karakteristik bir Cezire Harici isyanı özelliğini taşımaktadır.[109]

Mülebbedin faaliyeti Halife Mansur döneminde ortaya çıkmış olan en kapsamlı Haricî isyanlardan biridir. Onun, Horasanlı komutanlardan birini Cezîre"deki evine misafir olduğu bir sırada öldürdükten sonra Haricîlerin kendisine biat etmesiyle harekete geçtiği anlaşılmaktadır.[110]

Benu Rebia kabilesine mensup olan Mülebbed cesaretli, delikanlı savaş sanatını iyi bilen birisiydi. İsyanın başında Cezîre'de murabıtlardan bin süvari onun karşısına çıktı ve o, onları hezimete uğrattı. Sonra onunla savaşmak için peş peşe ordular geörevlendirildi. Mûsul birliklerini, onun ardından üzerine gönderilen Yezîd

---

[107] el-Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf,** Thk. Suheyl Zekkâr-Riyâd ez-Ziriklî, Dâru'l-Fikr, byy., 1997, IV, 151; et-Taberî, **a.g.e.,** II, 2; İbnu'l-Kelbî, **Cemheretu'n-Neseb,** I, 10.
[108] Hamûdî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 189.
[109] Zorlu, 171.
[110] Belâzûrî, **Ensâb**, III, 248; Ahmet Yönem , "Haricilerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 16:2 (2011), s.

b. Hâtim el-Muhellebî'yi[111] hezimete uğrattı. İnsanlar onunlaa savaşta aciz kaldılar. Bunun üzerine Mansûr, azatlısı Muhelhel b. Safvân'ın[112] komutasında seçkin askerlerden oluşan iki bin kişiyi gönderdi. Onları da hezimete uğrattı.

İçlerinde Horasanlıların ünlü komutanı Nezar da dahil olmak üzere halifenin ard arda gönderdiği kuvvetler Mülebbed karşısında yenilgiye uğradılar. [113]66 Bu durum Halifeyi son derece rahatsız ettiği için bu çatışmalardan birinde yenilen komutanlarından olan Ziyad b. Mişkan'a bir mektup yazdı. Mektubunda: "Hakkında verilmemiş hükümden korkan ve kaderinden kaçan kimsenin aklına şaşarım. Sayıca çok üstün olmana rağmen düşmanla savaşma cesaretini gösteremedin. Kaçmanın, ecelini geciktireceğini ve ömrünü uzatacağını zannettin. İnsanların ecelinin ne öne alınacağını ne de geciktirileceğini biliyormusun? Allah Allah neden bu kadar basiretsiz oldun? Allah'ın sana takdir ettiği ömrün bittikten sonra da hala yaşamayı mı istiyorsun. Yoksa ecelin gelmeden önce öldürülmekten mi korkuyorsun? Herhalde bunlardan dolayı utanç verici bir şey olan kaçmayı zayıflık göstererek bu ayıbı içine sindirdin" diyerek sitem etti.[114]

Sonra üzerine gönderilen Sâlih b. Sabîh'i ve Humeyd b. Kahtabe'yi de hezimete uğrattı.[115]

Üzerine gönderilen bütün Abbasi ordularını yenmesinden dolayı insanlar Mülebbed'den korktular ve onun durumunu daha da önemsediler. Halife Ebû Ca'fer

---

[111] "Ebû Hâlid Yezîd b. Hâtim b. Kabîsa b. Muhelleb b. Ebî Sufra el-Ezdî et-Tâî el-Muhellebî (ö. 170/786). Ebû Ca'fer el-Mansûr'un komutanlarındandır." Bkz: İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zemân,** VI, 321.

[112] "Muhelleb b. Ebî Sufra el-Ezdî, kahraman emirlerdendir. Mu'âviye döneminde Hindistân'a gaza yaptı. İbnu'z-Zübeyr'in Cezîre valisi oldu. Abdulmelik b. Mervân döneminde Haricîlere karşı savaştı. Sonra 79 yılında Abdulmelik tarafından Horasan valiliğine atandı. Şöhreti Haricîlerle savaşından kaynaklanmaktadır. 83 yılında ölmüştür." Bkz: İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zemân,** V, 350; ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,** IV, 383; es-Salâbî, Ali Muhammed b. Muhammed, **Ömer b. Abdilazîz,** Me'âlimu't-Tecdîd ve'l-Islâhi'r-Râşidî 'alâ minhâci'n-Nübüvve, II, 435. (http://www.slaaby.com).

[113] Belâzûrî, *Ensâb*, III, 248;Taberi, *Tarih*, VII, 495; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 114; Zorlu, 173-175; Konak,27-28; Yönem, 182

[114] Belâzûrî, *Ensâb*, III, 248-249; Zorlu, 174; Yönem, 182-183.

[115] Taberi, IV, 389 ; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâ'îl b. Ömer el-Kureşî, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Müracaat: Abdulkadir Arnavût- Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâr ibn Kesîr, Dımaşk, 2010, X, 73). **Mevsû'atu'l-Firaki'l-Muntesibeti li'l-İslâm,** V, 45; Zorlu,173-174; Konak, 26-27.

el-Mansur, bu defa Mülebbed'in üzerine Abdulazîz b. Abdirrahman'ı gönderdi ve Ziyâd b. Mişkân'ı da yanına kattı. Ancak onlar da hezimete uğradılar.[116]

Mülebbed'e karşı gönderilen orduların galip gelememesinin sebebi onun gücünden kaynaklanmıyordu. Abbasiler için çok önemli bir bölge olan Horasanda Sünbaz isyanı devlet güçlerinin tam olarak bir bölgeye yönlendirilmesini engelliyordu.[117] Diğer taraftan Hariciler, uzun yıllardır faaliyet gösterdikleri ve sürekli çatışmalar içinde olduklarından deneyim kazanmışlar ve daha dayanıklı hale gelmişlerdi. Bu bölgede uzun süre var oluşları sebebiyle halktan da, en azından Rebiaoğularından destek almış olmalılar.[118]

Bunun üzerine Halife Mansur, Mülebbed ile mücadele olayını Horasanlılarla sona erdirmeyi planladı. Merveruzlu çok sayıda iyi yetişmiş sekiz bin kişilik bir orduyu 138/755 yılında Hazım b. Huzeyme komutasında Mülebbed üzerine sevk etti. Bu gelişmeden Horasandaki isyanın bittiği anlaşılmaktadır. Hazım'ın kendisine doğru saldırıya geçtiğini haber alan Mülebbed Azerbeycandan ayrılarak Musul'a doğru yola çıktı. Dicle kıyısında bir köy olan Beled'e gelince hücum etmeyi düşünürken onun bu yapısını çok iyi bilen Hazım ona hareket şansı tanımadan saldırıya geçti ve mağlup etti. Savaş sırasında Mülebbed ve çok sayıda askeri öldürüldü. Geri kalanlar da kaçtılar.[119]

Sonuç olarak Mülebbed, 5-6 ay süren isyanı süresince Cezire'de Musul, Tikrit, Resülayn, Nusaybin ve Bacerma'da ve Azerbaycan'da üzerine peşpeşe gönderilen dokuz Abbasi kuvvetlerini yenmeyi başarmış, ancak onuncu defada etkisiz hale getirilebilmiştir.

Haricilerin her defasında kendilerinden çok üstün ordulara karşı çok başarılı olmalarının bir sebebi de zalim sultana karşı isyanın inançlarının bir gereği olması ve

---

[116] İbn Esîr, V, 116; Zorlu, 174; Konak,27.
[117] Zorlu, 175; Yönem, 183.
[118] Bkz: Yönem, 183.
[119] Halîfe b. Hayyat, I, 417; İbnu'l-Esîr, V, 116-117. Bkz. Zorlu, 177; Yönem, 183; Konak, 27-28; **Mevsû'atu'l-Firaki'l-Muntesibeti li'l-İslâm,** V, 45

bu uğurda gözlerini kırpmadan rahatlıkla ölüme gidebilmeleridir. Onların savaşlardaki azim ve cesaretlerine dair İslam tarihinde sayısız örnek vardır.[120]

1.3.3. Hassan b. Gassan el-Hemdani İsyanı

Bu isyan hakkındaki bilgiler de sadece Belazuri'de yer almaktadır. Hassan, etrafına topladığı Hariicilerle isyan ederek Mekkeye gitmekte olan bir kafileye saldırmış ve kafiledekilerin tümünü öldürmüş, mallarını gaspetmişti. Hassan'ın bu tavrı, tipik Harici-bedevi karakterini yansıtmakta idi.[121]

Bu isyanı haber alan halife Mansur, Hassan'ın üzerine 7 bin kişilik bir askeri birlik gönderdi. Abbasi ordusu sürekli hareket halinde olan Hassan'ı takip ederek, ardından Azerbaycan'a ulaştı.[122]

Abbasi ordusunun takibinden kurtulmayı başaran Hassan, Azerbaycan'dan ayrılarak güneye yöneldi ve Musul'un batı taraflarına vardı. Hassan burada üzerine gelen bir Abbasi birliğini yendi ve Nusaybin'e geçti. Halife Mansur, Hassan'ın üzerine Ebu Kurra komutasında 4 bin kişilik bir ordu gönderdi. Bu orduyla baş edemeyeceğini anlayan Hassan, Zab nehrine doğru hareket etti. Abbasi ordusu onu takip ederek nehrin öbür tarafına geçmeden Hassan'a yetişti. Arkadaşlarının büyük çoğunluğu karşı kıyıya geçmiş, yanında sadece 60 kişi kalmış olan Hassan, bu kadar az bir kuvvetle abbasi ordusuna karşı koymak zorunda kaldı. Yapılan savaşta Hassan ve beraberindekiler öldürüldü ve böylelikle bir Harici isyanı daha bastırılmış oldu.[123]

Bu isyan da karakteristik Harici isyanı özelliklerini taşımaktadır. Bu isyanda da Hariciler, hareket kabiliyeti ve vurucu gücü yüksek azimli ve sebatkar bir birlik halinde saldırıya geçmişlerdir. Hareketleri marjinal bir grupla sınırlı kalmıştır. Kendi inançlarına sahip olmayanların can ve mallarını helal saymışlardır. Hareket, isyanı başlatan liderin katli ile son bulmuştur.[124]

---

[120] Zorlu, 177.
[121] Zorlu, 181.
[122] Zorlu, 181.
[123] Zorlu,182.
[124] Zorlu, 182-183.

1.3.4. Atiyye b. Baser et-Tağlibi

Bu isayn hakkında sadece Belazuri'de bilgi bulunmaktadır. Ezdi'deki bazı ipuçlarından bu isyanın Hassan b. Mücalid isyanından önce olduğu izlenimi vermektedir.[125]

Atiyye, aralarında İbnül-Velid b. Tarif eş-Şari'nin de bulunduğu yüz Harici ile birlikte Musul'da isyan etti. Atiyye, hemen Bağdat taraflarına yöneldi ve oradan da güneye ilerlemeyi sürdürdü. Onun asıl amacı Sus şehrinde, yola çıkmak üzere olan bir Abbasi kervanına saldırmak idi.[126] Anlaşılan bu kervan, Haricilerin uzun bir yol katederek Musul'dan Sus'a gelmelerine sebep olacak kadar kıymetli mallar taşıyordu. Muhtemelen Atiyye, bir takım siyasi ve dini hedeflerini gerçekleştirebilmek için isyan etmiş, askeri ve sosyal açıdan daha güçlü hale gelebilmek için de öncelikle ekonomik güce ulaşmaya çalışmıştı.[127] Fakat Ahvaz valisi aldığı tedbirlerle bu kervanın Haricilerin eline geçmesine engel olmuştur.[128] Cezireli Hariciler bir süre Sus'ta kaldılar, ancak istedikleri ortama kavuşamadılar ve sonunda Atiyye geldiği güzergahı takip ederek Musul'a yöneldi. Fakat halife Mansur, bu isyanın genişlemesinden çekindiği için Atiyyenin Musul'a ulaşmasını istiyordu ve onu yakalamak üzere askeri birlikler gönderdi. Sonuçta Halifenin askerleri Atiyye ve adamlarını Bağdat ili sınırları içerisinde etkisiz hale getirdi.[129] Böylece, bir Harici isyanı, devlet için daha büyük problemlere yol açmadan önlenmiş oldu.[130]

Şayet Atiyye, çok uzaklardaki kervanın mallarına tamah etmeyip, Musul civarında hareketini sürdürse idi, isyanı çok daha kapsamlı ve tehlikeli olurdu. Çünkü Cezire bölgesinde, Harici sloganlara ve çağrılara cevap verebilecek binlerce kişi hazır beklemekte idi.[131]

---

[125] Zorlu, 179.
[126] Belazuri, III, 250; Zorlu, 180.
[127] Zorlu, 180
[128] Bkz: Belazuri, III, 250; Zorlu, 180.
[129] Belazuri, III, 251; Zorlu, 180.
[130] Zorlu, 180.
[131] Zorlu, 181.

1.3.5. Hassan b. Mücalid el-Hemdani İsyanı (148/765)

Ebu Cafer el-Mansur dönemindeki bir diğer Hâricî isyanı da Hassan b. Mücalid b. Yahya b. Malik b. Ecda' el-Hemdânî[132] liderliğinde gerçekleşmiştir.

Hassan b. Mücalid, Musul yakınlarında el-Bafahhara köyünde ayaklandı (148/765). Ebu Cafer el-Mansur, Hassan'ın Hâricî olduğunu duyunca, "Hemdân'dan bir Hâricî ha!" diyerek hayretini ifade etti. Çünkü Hemdânogulları, Ali Şiasıydı.

Rivayetlere göre Hassan b. Mücalid, Hâricîlik düşüncesini Hâricî ulema ve fakihlerinden olan dayısı Hafs b. Esyem'den, başka bir rivayete göre de dedesi Yahya'dan almıştır.[133]

Hassan ayaklanınca Musul askerleri, Musul valisi Sakr b. Necde komutasında onun üzerine yürüdüler. Yapılan savaş sonucu Musul ordusu yenilip Musul Köprüsü'ne sığınmak zorunda kaldı. Hâricîler burada bulunan çarsıyı yakıp yıktılar ve mallarını yağmaladılar. Hassan, buradan Rakka'ya gitti. Oradan da deniz yoluyla Sind'e ulaştı. Hassan, Hâricîlerin İbadiyye kolunun hakimiyetinde bulunan Uman'la temas kurarak buraya yerleşmek istedi, fakat Umanlılar bunu kabul etmedi. Halîfe Ebu'l-Abbas, 134/751 yılında burayı ele geçirip hakimiyetini sağladıysa da halkın İbadiyye'ye olan bağlılığı devam etti. Halîfe Mansur, hilafeti boyunca, kabileler arasındaki çatışmalarda, taraflardan birini desteklemek suretiyle devlete yönelik çok güçlü hareketlerin oluşmasına engel olmuştur. Hassan b. Mücalid'in birleşme talebine Uman Hâricîlerinin olumlu cevap vermemesi de Mansur'un bu politikasının bir neticesidir[134]. Birleşme talebine olumsuz cevap alan Hassan, Musul'a geri döndü. Vali Sakr, yanına Hasan b. Sâlih b. Hassan el-Hemdânî ve Bilal el-Kaysî'yi de alarak Hassan'ın üzerine yürüdü. İki ordu arasında meydana gelen savaşta Sakr yenildi.

---

[132] "Hemdânogulları, daha Mekke döneminde Resulüllah'a gelerek Müslüman olmuş ve ilk İslam fetihleri sırasında Irak ve Suriye cephelerinde savaşmışlardır. Bu fetihler neticesinde bazı Hemdânîler Kûfe'ye yerleşmiş ve Cemel ve Sıffîn savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer almışlardır. Liderleri Sa'd b. Kays, Sıffîn'de aktif bir rol oynamış ve kabile, Hz. Ali'den bir çok övgü almıştır. Suriye'de Dımaşk, Humus ve Lazkiye'ye yerleşen Hemdânîler ise, Muâviye'nin ve Emevî idaresinin yanında yer alıp, çeşitli idarî ve askerî görevler üstlenmişlerdir. Kûfe'ye yerleşenler, Hz. Ali'den sonra onun çocukları ve Ehl-i beyt mensuplarıyla birlikte hareket ederek Emevîler'e karşı başlatılan çeşitli isyanlarda etkili olmuşlardır." Fayda, "Hemdân", DİA., XVII, 180.

[133] İbnü'l-Esîr, V, 185.; Zorlu, 183.

[134] Zorlu, s. 189.

Hasan b. Sâlih ve Bilal el-Kaysî de esir edildi. Hassan, Kayslı olan Bilal'i öldürdü. Ama Hemdâni olan Hasan'ı serbest bıraktı. Burada Hâricîler'in teoride reddetmelerine rağmen kültürlerinin temelini teskil eden kabilecilik anlayışından kurtulamadıklarını görüyoruz. Bu olay, dönemin Hâricîleri arasında görüş ayrılığına sebep oldu. Kimi Hassan'ı haklı görürken, kimi de kabilecilikle itham etti. Hassan'ın ordusunun büyük bir kısmının bu olayda Hassan'ı haklı görmeleri de kabileciliğin etkisini koruduğunu göstermektedir. Yine de bu görüş ayrılığı, bölünmelere sebep oldu ve Hassan'ın bazı arkadaşları kendisinden ayrıldı.[135]

Ebu Cafer el-Mansur Hâricîliğin kökünü kazımak için Musul'u kılıçtan geçirmeye niyetlendi. Ama halkın desteğini sağlamak için ulemaya ihtiyacı vardı. Bu konuda fetva almak amacıyla Ebu Hanîfe ve İbn Ebi Leyla ve İbn Şübrüme'yi yanına çağırdı. Onlara, "Musul halkı bana isyan etmeyecekleri konusunda benimle anlaşmıştı. Bu anlaşmaya göre isyan ettikleri taktirde kanları ve malları helal olacaktı. Buna rağmen şimdi ayaklandılar. Ne dersiniz?" diye sordu. Ebu Hanife sustu, diğer ikisi, "Onlar senin halkındır. Eğer affedersen sana yakışan budur, fakat cezalandırırsan da onlar bunu hak etmişlerdir." şeklinde cevap verdiler. Bu arada Mansur, suskun duran Ebu Hanife'ye dönüp "suskun kaldın ey Şeyh, sen ne dersin?" diye sordu. Ebu Hanife, "Ey Emire'l-Mü'minin onlar sana sahip olmadıkları şeyi helal etmişler" diyerek onu ikna etti ve böylece halife Musul'u yakıp yıkma düşüncesinden vazgeçti, fakat bir birlik sevk ederek Hassan'ın ayaklanmasına son verdi (148/765).[136]

1.3.6. Abdusselâm b. Hâşim el-Yeşkurî'nin Hareketi (160-162/776-778)

Yeşkurî, Cezîre'deki Haricîlerin Sufriye[137] fırkasındandır. Kınnisrîn[138] topraklarında ortaya çıktı ve kendisine birçok insan tabi oldu. Böylece gücü arttı.

---

[135] İbnü'l-Esîr, V, 185; Zorlu, 185.
[136] Zorlu, s.186-187.
[137] "Haricîlerin bir kolu olup Ziyâd b. Asfar'ın arkadaşlarıdır. Kendilerine Ziyâdiyye de denilmiştir." Bkz: İbnu'l-Esîr, **el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb,** Thk. Abdullatîf Hasan Abdurrahman, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2000, II, 244.
[138] "Cezîre ile Halep arasında bir günlük mesafede, mamur bir şehirdi. H. 351 yılında Bizans Haleb'e galip olunca, Kınnisrîn halkı korktu ve oradan göç edip değişik beldelere yayıldılar. Orada sadece kafilelerin konakladığı bir han kaldı". Bkz: el-Bağdâdî, Safiyuddîn Abdulmu'min b. Abdilhak,

Abbasi kumandanlarından birçoğu onunla çarpıştı, fakat onu yenemediler. Halife Mehdî onunla savaşmak üzere ordular hazırladı ve çok harcama yaptı. Yeşkurî bu orduları defalarca hezimete uğrattı. Sonunda kendisi bu çarpışmaların birinde öldürüldü.[139]

Abdusselâm Nusaybin'e geldi. Oranın haracı Minhâl b. ʿİmrân b. Kanân el-Kilâbî'nin elindeydi.[140] Abdusselâm buranın halkıyla yirmi bin dirhem karşılığında, şehirlerine girmemesi şartıyla barış antlaşması yaptı. Bunun için Abdusselâm şehre girmedi. Ancak Temîmoğulları, Re'su'l-ʿAyn'da onunla savaştılar ve şehirlerine girmesine engel oldular. Bundan dolayı Âmid'e doğru yöneldi. Burada İsâ b. Mûsâ ile karşılaştı. Abdusselâm'ın arkadaşları, İsa'nın ordularıyla karşılaşınca hezimete uğradılar. Bu sebeple Abdusselâm, onlardan tedirgin oldu ve onlar hakkında şöyle dedi: *"Allah'a yemin ederim, sizinle kalacağım. Çünkü siz savaştan kaçan kafirlersiniz. Sizin için bağışlama yoktur."*[141]

Halife Mehdî, Abdusselâm'a şöyle bir mektup yazmıştır: "Şüphesiz ki Allah ordusuna saadet lütfunda bulunmuştur. Taraftarlarını hidayetle desteklemiştir. İcabet edeni cennetine yerleştirmiştir. Kendisinden haşyet duyana nimetlerini indirmiştir. Kendisine isyan edene azabını yaklaştırmıştır. Ben senden intikam almak istediğimde, senin hadiselerine ve azgınlığına şaşırdım. Çünkü hak bir kelimeyle hükmettiğin zaman, O'nun halifesine karşı direndiğin, itaatinden dışarı çıktığın, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Tâlib'i kötülediğin, arkasından konuştuğun, düşmanını dost edindiğin halde, Allah'ın seni utandırmayacağını ve seni sorguya çekmeyeceğini zannettin. Sana, yakîn ve Peygamber'den doğru bir söz geldiği halde Allah'a isyan ettin, nebisine muhalefet ettin. Peygamber şöyle buyurmuştu: "Ben kimin mevlasıysam, Ali de onun mevlasıdır." Sen ise bunu yalanladın ve bundan saptın (…) Allah'a yemin ederim, senin üzerine itaatkâr ordular ve güçlü komutanlar süreceğim. Onlar senin birliklerini bozup dağıtacaklar, yapını kökünden sökecekler."

Merâsidu'l-İttilâʿ ʿalâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bukâʿ, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1954, s. 55.

[139] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** X, 135; Konak, 31.

[140] "Minhâl b. ʿİmrân b. Kanân b. Şerîk b. Zureyh b. Ahsem, halife Ebû Caʿfer'in komutanlarındandır". Bkz: İbnu'l-Kelbî, **Cemheretu'n-Neseb,** II, 69; İbn Hayyât, **Târîh,** I, 443.

[141] et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 142; İbn Hayyât, **Târîh,** I, 444;Konak, 31

Bunun üzerine Abdusselâm ona şöyle bir cevap yazdı: "Abdusselâm b. Hâşim'den, Muhammed b. Abdillah'a (Mehdi'ye)! Selam hidayete tabi olanlara, günahtan kaçınanlara, hakkı gerçekleştirenlere olsun. Tabi olduğun bir hidayet, kaçındığın bir günah ve gerçekleştirdiğin bir hak yoktur. Şüphesiz ki Allah, intikamı şiddetli olandır. O, mülkünde tektir. Ümmet-i Muhammed'i ıslah edinceye kadar karışıklığın hedeflerinde bırakmaz. İçlerinden kendilerini destekleyen birisini gönderir. Mektubun elime ulaştı. Hükmettiğim zaman güttüğüm şeye şaşırıyorsun. Ben seni içinde bulunduğun körlük üzere bırakacak değilim. Halbuki sen bu konuda yanlış davrandın. Biliyorsun ki ben, ümmeti şaşkın ve dalgalar içinde bıraktığımda üzüldüm. Ümmetin sınırlarını korumadın, hukukunu yerine getirmedin. Cariyelerinle meşgul oldun. Binana özen gösterdin. Avlanmaya devam ettin. Şahinler, çitalar, birlikler seninle birlikte sabahlıyor. Allah'ın halifeliğini iddia eden bir kişi için bundan daha iğrenç ne olabilir. Sonra sen konuştuğunda yalan söylüyorsun, söz verdiğinde sözünü bozuyorsun. Mektubunda itaat eden ordular ve güçlü komutanlarla benimle savaşacağını iddia etmişsin. Allah, senin birliğini bozacak, ordunu hezimete uğratacak, komutanlarını öldürecektir. Kendini 'Mehdî' olarak isimlendirmen öfkemi arttırdı. Sen ne güzel mehdîsin! Çünkü insanları sattın, insanların günahlarını çoğalttın. Kardeş edindiğin, içten dost edindiğin Yaʿkûb b. Dâvûd seni aldattı. Seni çağırdığında ona icabet ettin. Seni oyuna getirdi ve sen boyun eğdin (….) Zafer Allah'ın elindedir. Ben ise O'nun kullarından bir kulum. O'ndan kaçınmaya gücüm yoktur. Kendimi savunamam. Güç ve kuvvet ancak Allah ile elde edilir."[142]

Mehdî, Abdusselâm'ın mektubundan çok rahatsız oldu. Çünkü mektupta açıkça kendisiyle alay edilmekteydi. Bunun üzerine Mehdî onun üzerine Komutan Şebîb b. Vâc el-Mervezî'yi ve onunla beraber güçlü, kuvvetli askerler gönderdi. Ama Abdusselâm onları hezimete uğrattı. Daha sonra Mehdî, Şebîb'i desteklemek amacıyla bin atlı daha göndermiş ve her atlıya bin dirhem maaş bağlamıştı. Burada

[142] İbn Hayyât, **a.g.e.,** VIII, 443-445; Konak, 3334

Şebîb yeniden güç kazandı ve Kınnisrîn'e doğru kaçan Abdusselâm'ın peşine düştü. Sonunda ona yetişti, onu ve beraberindekileri öldürdü.[143]

1.3.7. Yâsîn et-Temîmî el-Mavsîlî İsyanı (168/784)

Halîfe Mehdi döneminde Musul'da Temîm kabilesinden Yâsîn adında bir Hâricî ayaklandı Musul askerleriyle savaşıp onları yendi. Bu galibiyet neticesinde Diyâr-ı Rabîa ve Cezîre'nin büyük bir kısmını ele geçirdi. Daha sonra Mehdi Billah, merkezden Muhammed b. Ferruh ve Benû Dabbe'nin mevlası olan Herseme b. A'yen komutasında bir ordu gönderdi. Yâsîn ve bazı arkadaşları, öldürülene kadar çarpışmaya devam etti (168/784). Geri kalanlar da hezimete uğrayıp dağıldı.[144]

Mehdi dönemindeki Harici isyanları, devlet otoritesine karşı girişilen siyasi nitelikli isyanlardır. Bu isyan hareketleri plansız programsız olarak gerçekleştirilmiştir. İsyan mekanı olarak seçilen yerler, halkın hayat standardının düşük olduğu yerlerdir. Bu yolla devlet karşıtı güçlerden destek sağlanması hedeflenmiştir. Mehdi, Harici isyanlarına karşı tedbirli davranmış ve isyanları bastırmıştır.[145]

1.3.8. Hamza b. Malik el-Huzâʿî el-Hâricî İsyanı (169/785)

el-Cezîre'de çıkan Hâricî isyanlarından biri Hâdî devrine aittir. Hâricî lideri Hamza b. Mâlik el-Huzâî, Musul yakınlarında cereyan eden savaşta Abbâsî ordusunu mağlûp etmiştir.[146]

Bu Haricî, h. 169 m. 785 yılında Mûsul topraklarında Bâʿarbâyâ'da harekete geçti. Mûsul halkı da onu desteklemişti. Çünkü halk, bölgeyle ilgilenmeyen, refah

---

[143] et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 142; el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** Thk. Ali Hubeybe, Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Kahire, 1967, s. 242; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Ali, **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem,** Thk. Muhammed Abdulkâdir ʿAtâ-Mustafa Abdulkâdir ʿAtâ, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, II, Baskı, Beyrut, 1995, VIII, 256; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi'-Tarih,** VI, 57; V, 229; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** X, 10.

[144] İbnü'l- Esir, V, 257; Fığlalı, "Hâricîler", DİA., XVI, 172; Konak, 34.

[145] Güzel, 216.

[146] Nahide Bozkurt, "Hadi ile'l-Hakk", DİA, XV, s. 16.

seviyesini yükseltmeye çalışmayan mallarını ellerinden zorla alan ve bölgenin ürünlerini saraya harcayan Bağdad'ın izlediği siyasetten usanmıştı.[147]

Güç kullanma siyaseti başarısız olunca Abbâsîler tuzak kurma ve ihanet etme siyasetine yöneldiler. Bunun için Hamza'ya Abbâsî yanlısı iki kişi gönderildi. Bunlar görünüşte Hamza'ya bağlılıklarını ilan edip ona katıldılar. Sonra fırsat kollamaya başladılar ve sonunda onu bir suikast düzenleeyerek öldürdüler. Hamza b. Malik'in isyanı büyük bir hareket değildir. Başlamasıyla bitmesi bir olmuştur. Çünkü Abbasi yönetimi, daha isyan başlar başlamaz, karşı koymuş ve böylece bir tehdidi daha bertaraf etmiş oldu.[148]

Devletin mali politikasından memnun olmayan Musullulardan bir grubun desteklediği bu isyan hareketi başlangıç aşamasında bastırılmıştır.[149]

1.3.9. Sahsah es-Seybânî İsyanı (171/787)

Harun Reşîd döneminde el-Cezîre'de isyan eden Sahsah da Benû Şeybân'dan bir Hâricî idi. O sıralar el-Cezîre Valisi Ebu Hüreyre idi. Sahsah, Ebu Hüreyre'nin gönderdigi orduyu yenerek Musul'a dogru ilerledi. Bâcerma yakınlarında Musul ordusuyla karsılastı. Onlardan bir çogunu öldürüp el-Cezîre'ye döndü ve Diyâr-ı Rabîa'yı ele geçirdi. Bunun üzerine Harun Reşîd baska bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta Sahsah'ı öldürüldü. Böylece bu isyan da bastırılmış oldu. (171/787). Harun Resîd bu olaydan sonra el-Cezîre Valisi Ebu Hüreyre'yi görevden aldı.[150]

1.3.10. Fadl b. Ebi Saʿîd er-Râdânî el-Harûrî Hareketi (173-174/789-790)

Benu Şeyban kabilesinin mevlası olan Fadl (veya Fudayl)'ın hangi yılda isyan ettiği hususu kaynaklarda farklı anlatılmaktadır. Taberî, İbnu'l-Esîr ve İbn Kesîr, onun isyanının 171/787 yılında olduğunu belirtirler.[151] Bazıları onun isyanını

---

[147] Fârûk Ömer Fevzî, **el-Irâk fî ʿAsri'l-Abbâsi'l-Evvel,** Bağdat, 1974, s. 56.
[148] Konak, 34-35; el-Meşhedânî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 434-435.
[149] Güzel, 216
[150] İbnu'l-Esîr, V, 281. Halîfe b.Hayyat, bu tarihi 179 olarak vermektedir. I, 453;Konak, 35.
[151] et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 235; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 115; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** X, 122.

Hârûn Reşîd'e karşı isyan eden bazı Haricîlerle beraber zikrederken,[152] bazıları da isyanının 173/789 yılında olduğu görüşündedir[153]. Halife b. Hayyât ve Ezdî'nin rivayetlerine göre ise onun isyanı 173/789 yılında olmuştur.[154] Demircan ise Halife b. Hayyat'ı kaynak göstererek isyanın 176/792'de olduğunu kaydetmiştir.[155]

Fadl el-Harûrî, Cizre'de isyana kalkıştığında yanında sadece yirmi Haricî asker vardı. Fudayl, Diyarbekir'n birçok şehrine giderek haraç aldı. Meyyafarikin'e de uğrayan Fudayl, ahaliyle Şehir halkı 10 bin dinar karşılığında anlaştı.[156] Çünkü şehir halkının kendilerine karşı koyacak güçleri yoktu. Haraç vermek, halkın şehirlerini savaştan ve yıkımdan korumak için başvurduğu bir yoldu. Bunun için birçok şehir halkı Haricîlerle barış antlaşması yapmıştır.[157]

Artan sayıda Haricî, Cezire'de Fadl el-Harûrî'ye tabi oldu. Sayıları beş yüz kişiye yaklaştı. Böylece güçlendiler ve ahaliye eziyet vermeye başladılar. Emniyetleri karşılığında şehirleri büyük miktarda haraç vermeye zorladılar. Fadl ve arkadaşları Nusaybin'e yöneldiklerinde, şehrin kapılarından biri olan Rûmkapısı'nda durdular ve insanları peş peşe şehirden çıkarmaya başladılar. İnsanlar kapıdan çıkarken, emniyetleri karşılığında Fadl'a mal veriyordu. Fadl da çıkan her kişiye karşılık arkadaşlarına iki dirhem veriyordu.[158]

Temîmoğullarından Maʿmer b. İsâ el-ʿAbdî dönünce Nusaybin'de onunla karşılaştı. Yanında on iki bin kişi vardı. Bunun üzerine Fadl, Mûsul'a sonra da Zâb'a gitti. Zâb'a vardığı sırada Maʿmer ona yetişti. Burada Fadl, Maʿmer'i hezimete uğrattı. Maʿmer, hezimete uğramış olarak geri döndü. Fakat arkadaşları dönüp, Fadl'ı ve birçok arkadaşını öldürdüler.(176/792)[159]

---

[152] İbn Hayyât, **Târîhu Halîfe İbn Hayyât,** I, 434-435.
[153] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 2.
[154] İbn Haldûn, **a.g.e.,** III, 48.
[155] Bkz: Adnan Demircan, "Müslümanların Fethinden Mervanîlerin Yıkılışına Kadar Meyyâfârikîn", **Uluslararası Silvan Sempozyumu**,(2008) , s. 12; Konak, 35
[156] Demircan, **a.g.e.,** s. 12.
[157] İbn Hayyât, **Târîh,** I, 453-454; el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 272.
[158] Hamûdî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 199.Krş., Konak, 35.
[159] İbn Hayyât, **Târîh,** I, 444; el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 4; Demircan, **Diyaru Bekr'de Harici İsyanları,** s. 164-165.

Fadl b. Saʿîd el-Harûrî'nin hangi komutan tarafından öldürüldüğü konusunda farklı görüşler vardır. Bazıları Fadl'ın Maʿmer b. İsâ el-ʿAbdî'nin adamları tarafından,[160] bazıları da Ebû Hâlid el-Mervezî tarafından öldürüldüğünü belirtirler.[161]

Bölgedeki başka bazı Harici isyanlarında da görüldüğü gibi, Fadl da uğradığı yerlerin birçoğu ile bir miktar para karşılığı anlaşıp savaşmamıştır. Bundan maksatları mutemelen hakimiyetlerini kabul ettirmek ve yeni düşmanlar kazanmamaktı.[162]

1.3.11. Velîd b. Tarîf eş-Şeybânî eş-Şârî'nin Hareketi (179/795)

Velîd b. Tarîf b. Salt et-Tağlibî eş-Şeybânî eş-Şârî, Nusaybin,[163] ve Habur[164] çevresindeki Haricîlerin başıydı.[165]

Kendisinden önce isyan etmiş olan Harici elebaşılarının öoğu gibi Velid de Şeybanilerdendi. Şari lakabını taşıması da onun Harici olduğuna işaret olup bununla " Biz, zalim yöneticilerden ayrılmakla nefsimizi cennet karşılığında Allah'a sattık" mealindeki ayete bağlı olduklarını göstermek istemişlerdir.[166]

Biyografi kitaplarında Velîd'in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi yer almamakla birlikte onun bu dönemde Şurât Haricîlerinin liderlerinden, en iyi savaşçılarından ve güçlülerinden biri olduğu belirtilmiştir.

---

[160] İbn Hayyât, **Târîh,** I, 454; el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 275.
[161] et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 235; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 115; Mahmûd Şâkir, **et-Târîhu'l-İslâmî,** el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 2000, I, 155.
[162] Konak, 36.
[163] "Nusaybin, coğrafi konumu itibarıyla, tarihte savaşların yoğun olarak yaşandığı önemli noktalardan biri olmuştur. Çünkü Nusaybin, etrafında yüksek dağların , alt tarafında kuzeyden güneye doğru akan küçük bir nehrin olduğu bir noktada yer almaktadır. Diğer tarafında da batıdan doğuya doğru akan ve Karsîm nehrine dökülen bir nehir vardır. Bu iki nehir birleşerek Fırat nehrine dökülmektedir. Bu özelliği dolayısıyla Emevilerden günümüze kadar Nusaybin ve civarında birçok ordu birbiriyle karşı karşıya gelmiştir." Bkz: Muhammed Ferîd Beg, **el-Behcetu't-Tevfîkiyye fî Târîhi Muessisi'l-ʿÂileti'l-Hidîviyye,** Thk. Ahmed Zekeriyyâ eş-Şalk, Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, II, Baskı, Kahire, 2005. s. 168,
[164] "Habur nehri, Cezîre bölgesinde Re'su'l-ʿAyn ile Fırat arasında olup büyük bir nehirdir" Bkz: İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** II, 375.
[165] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-Aʿyân,** IV 6; Muhammed Ferîd Beg, **a.g.e.,** s. 168.
[166] Bkz: Halife b. Hayyat, I, 450; İbn Hallikan, 34; Konak, 36

Velid, yiğit ve savaşçı biri oldduğu nakledilen Velîd b. Tarîf eş-Şeybânî, Hârûn Reşîd'in h. 178 yılında hac farizasını eda ederek Mekke'den dönüşünden sonra Cezîre'de ayaklanmıştır. Birçok insan kendisine katıldı. Hariciler Nusaybin'e girdiklerinde, oranın âmili olan İbrâhîm b. Hâzim'i öldürdüler. Velîd, gitgide güçlendi. Bundan sonra Ermeniye'ye girerek Meyâfârikîn (Silvan) 'e yöneldi.[167] Şehir halkı yirmi bin dirhem ödemek üzere kendisiyle anlaşma yaptı.[168] Ermeniye'nin başkenti olan ve Van Gölüne yirmi günlük bir mesafede bulunan Ahlât (Hilat)'ı muhasara etti. Ahlat halkı bir miktar para vererek onunla anlaşma yaptı. Velid, burada Hârûn Reşîd'in gönderdiği bir orduyu yenerek daha da güçlendi. Nusaybin'i zorla ele geçirdi ve orada beş bin kişiyi öldürdü.[169] Sonra Dicle'yi geçip ordusuyla Azerbeycân'a doğru yürüdü. Geri dönüp Cezîre bölgesi ve civarında kargaşa çıkardı. Halife Hârûn Reşîd, Velîd'in yaptıklarını haber alınca, üzerine Maʿn b. Zâide'nin yeğeni olan, Ermeniye ve Azerbeycân valisi Ebû Hâlid Yezîd b, Mezid'i gönderdi. Yezid, Velîd'le savaşmak üzere büyük bir orduyla Cezîre şehirlerine yöneldi. Velîd, şu sözlerle Yezîd'i küçümsedi ve tehdit etti: *"Ey Yezîd! Zâb kenarında karşılaştığımız zaman kimin yiğit olduğunu öğreneceksin."*[170]

Yezîd devamlı surette Velîd'e hile yapmaya çalışıyordu. Ve ona saldırmada ciddi davranmıyordu. Velîd b. Tarîf eş-Şârî, Yezîd b. Mezid ile karşı karşıya geldiğinde Kefertûsâ'daydı.[171] Yezîd, Velîd b. Tarîf ile karşılaşacağı günün gecesinde –ki bu gecede oğlu Hâlid doğmuştu- arkadaşlarına şöyle demişti: *"Müjdeler olsun! Çünkü şimdiye kadar çocuğum doğduğu sırada yaptığım her savaşı kazandım."* Aralarındaki savaş Sevâ'da oldu. Onlar karşı karşıya gelince Velîd'in arkadaşlarından biri çıkar ve mübarezeye çağırırdı. Yezîd onunla mübareze eder ve onu öldürürdü. Bu durum hezimetin sebebi oluyordu. Enes b. Yezîd ayrıldı. Havkal eş-Şârî alnına bir darbe indirmişti. Havkal'ın kılıcı değdiği her şeyi koparıyordu. Bunun için Yezîd ona dedi ki: "Seni darp eden kimdir"? O da, "Havkal" dedi. Yezîd,

---

[167] "Diyarbekir'in en önemli şehirlerinden olup, Mûsul'un kuzeydoğusuna düşmektedir. Cezîre ile Ermeniye arasında yer alır". Bkz: ez-Zehebî, **Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ,** VIII, 19.
[168] Demircan, **a.g.e.,** s. 12.
[169] ez-Zehebî, **Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ,** VIII, 231.
[170] İbn Hallikan, IV, 32; Konak, 38.
[171] "Cezîre beldelerinden olup Re'su'l-ʿAyn'a yakındır. Mardin şehrinin güneyine düşmektedir. Filistîn'de de bu isimle bilinen bir köy vardır". Bkz: İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** I, 10.

"Savaşa dön, aksi takdirde vallahi boynunu vururum" dedi. Bundan dolayı Velîd'le karşılaşıp onu öldürdüler.[172] Bermekîler, o zamanda Hârûn Reşîd'in yardımcıları ve ona yakın idiler. Yezîd'den ayrılmışlardı ve ona düşmanlık besliyorlardı. Hârûn Reşîd'i aldatıp ona şöyle dediler: "Yezîd ile Velîd her ikisi de Şeybânoğullarından oldukları için, bu yakınlıkları sebebiyle birbirleriyle savaştan uzak duruyorlar. Yezid, Velîd b. Tarîf'i bir tehlike olarak göstermemeye çalışıyor. Halbuki, Yezîd'in, onun bir tehdit olduğundan şüphe etmemesi gerekiyordu". Bunun üzerine Hârûn Reşîd Bermekîlerin görüşüne uygun hareket ederek Yezîd'e sert ifadeler içeren bir mektup yazdı ve şöyle dedi: "Eğer senin yerine, hizmetçilerimden birisini gönderseydim, senin yaptığından daha fazlasını yapardı. Sen Velid'e yakınlığın sebebiyle taraf tutuyorsun ve onunla danışıklı bir mücadele yapıyorsun. Allah'a yemin ederim ki, eğer Velîd'in işini hemen bitirmezsen, senin başını bana getirecek birini üzerine göndereceğim."[173] Bunun üzerine Yezîd, Velîd ile karşılaşmayı ve işini bitirmeyi kararlaştırdı. Bu olay, 179 yılı Ramazan ayında oldu. Fakat savaşın başında aşırı derecede susuzluktan muzdarip oldu ve şöyle dedi: "Allah'ım! Bu akşam vaktinde bu şiddetli sıcaklık neyin nesidir? Bu sıcak havayı üzerimizden kaldır." Sonra askerlerine döndü ve şunları söyledi: "Anam babam size feda olsun! Bunlar Haricîlerdir. Onlar önce bir hamlede bulunurlar, işte o anda sebat gösterin. Onların hamleleri bittikten sonra siz de onların üzerine bir hamle yapın, çünkü onlar bir defa hezimete uğradıktan sonra bir daha geri dönmezler."[174]

Nitekim Yezîd'in dediği gibi de oldu. Haricîler Önce Yezîd'in taraftarlarının üzerine bir hamle yaptılar. Yezîd ve beraberindekiler buna sebat gösterdiler. Bundan sonra Yezîd taraftarları bir hamle yapınca, onlar hemen dağılıverdiler. Velîd savaş alanında atıyla çalım satarak yürür, askerlerini coşturur ve şöyle derdi:

"*Ben Velîd b. Tarîf eş-Şârî'yim*

Yenilmeyen bir aslanım

---

[172] el-Himyerî, **er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr,** s. 34.
[173] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** III, 35; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ,** IV, 33; Konak, 38.
[174] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** III, 35;Konak, 39.

Beni, zulmünüz evimden çıkardı"[175]

Fakat Yezîd b. Mezid, Velid'in askerlerine saldırdı. Hariciler çözülüp dağıldılar. Sonra Velîd b. Tarîf saldırmaya başladı. Yazid, Hît[176] yakınlarında ona yetişti. Yapılan savaşta Velid'i yendi ve yakaladıktan sonra başını kesti. Bu olay, 179 yılının Ramazan ayının ilk Perşembe'sinde oldu.[177]

Velid'in isyanı, Abbasi merkezi yönetime karşı girişilen en tehlikeli hareket olarak kabul edilmektedir. Bu hareket Musul'u, kalelerini ve ekili arazilerini kendisi için yardımcı bir unsur olarak kullanmıştır. Bundan dolayı Hârûn Reşîd, Haricîlerin sığınak olarak kullanamamaları için Musul'un surlarının yıkılmasını emretmiştir.

Velîd'in, el-Fâriʿatu'ş-Şeybânîye lakabıyla bilinen Leylâ isminde bir kızkardeşi vardı. Güzel şiir söyler ve kardeşi Sahr için söylediği mersiyelerde Hansâ'nın üslubunu kullanırdı. Kardeşinin ölüm haberini alınca, savaş elbiselerini giydi, onun intikamını almak için çıktı ve saflar arasında dolaşmaya başladı.[178] Yezîd b. Mezid onu tanıdı ve arkadaşlarına, *"Onu bırakınız" dedi. Sonra ona yaklaştı, mızrakla atının kuyruğuna vurdu ve ona dedi ki: "Ey Allah'ın uzaklaştırdığı kadın! Benden uzak dur, zîrâ aşiretini ve kabileni rezil ettin."*[179] O da utandı ve kardeşi Velîd'in feci akıbetine üzülmüş bir şekilde uzaklaştı. Leyla, kardeşine mersiye olarak yazdığı meşhur kasidesinde şunları söylemiştir:

Tell Nihaki'de bir kabrin görüntüsü var
Sanki yüksek dağlardan bir dağın üstündedir

Ey Habur'un ağaçları sana ne oldu ki hala yapraklısın
Sanki İbn Tarif'e üzülmemişsin

O öyle bir yiğitti ki takvadan başka azığı sevmezdi
Kınındaki kılıçtan başka bir malı da yoktu

---

[175] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-Aʿyân ,** IV, 33; Konak, 37.
[176] "Fırat üzerinde ağaçlı ve yeşil bir şehirdir. Havası güzel, toprağı verimli, suyu tatlı ve bahçeleri düzenlidir" Bkz: el-Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd, **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-ʿİbâd,** Dâru Sâdır, Beyrut, Trz., s. 112.
[177] el-Yâfiʿî, Ebû Muhammed ʿAffuddîn Abdullah b. Esʿad b. Ali b. Süleyman, **Mirâtu'l-Cinân ve ʿİbretu'l-Yakzân fî Maʿrifeti Havâdisi'z-Zamân,** Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1997, s. 170;Konak, 39.
[178] İbnu'l-Kelbî, **Cemheretu'n-Neseb,** s. 289; ez-Ziriklî, **el-Aʿlâm,** V, 125;
[179] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 115.

Onun düşman safları arasında koşturan
Güçlü atından başka bir sermayesi yoktu

(Ey Velid) Sanki buraları gören sen değildin!
Düşmanlara şiddetle karşı koyan sen değildin

(….)
Savaşa koşan sen değildin, fakat savaşmaya mecbur bırakıldın
Seni kaybettik, bir genci kaybetmiş gibi

Ey cömertliğin dostu, yaşadığı sürece Cömertliğin kendisinden razı olduğu,
Ölse, ondan başka dosta razı olmayan civanmerd

Gençleri yitirir gibi seni kaybettik
Keşke binlerce gencimizi sana feda etseydik

Ölüm seni yok edinceye kadar düşmanı üzmeye
Ve ezilenlerin sığınağı olmaya devam ettin

Ey kavmim, ecel ve bela var yetişin!
Üzerinde savaş devam eden yer sarsılmakta

Ey kavmim, yetişin felaket ve ölüm var
Zaman cömertlere nankörce ve acımasızca davranıyor, yetişin!

Yıldızların arasından batan dolunayın,
Batmakta olan güneşin

Kabre taşınan yiğidin
İmdadına koşun,

Yetişin Allah mezara kahretsin
İyilikten yana olan, şerefli birisini içine aldığı için

Yezid b. Mezid onu ele geçirmek istiyorsa
Ardı arkası gelmeyen ordular vardır

Allah'ın selamı onun üzerine olsun
Çünkü ölümün her şerefli adamın başına geldiğini görüyorum.[180]

Rivayete göre, Yezîd'e kızgın olan Hârûn Reşîd, onunbu zaferine sevindi. Ve bundan sonra Yezid'i meclisine dahil etti ve böylece onun büyük bir iş başardığını bildi ve samimi biri olduğuna kanaat getirdi.[181] Yezid, kazandığı zaferden sonra Harun Reşid'in yanına geldiğinde, halife onu ödüllendirip rütbesini yükseltti ve ona,

[180] İbn Kesir, **Büyük İslam Tarihi**, III, 361; Konak, 40.
[181] İbn Tağrîberdî, Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf, **en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire,** Dâru'l-Kutub, Kahire, 1992, s. 172.

"Ey Yezid, senin kavminden ne kadar çok büyük adam varmış" diye iltifatta bulundu. Yezid de, "Evet, onların büyüklüğü ırsidir" demiş.[182]

Velid'in isyanının bu kadar uzun sürmesi, onun diğer Harici liderlerden farklı olarak kültürlü olması ve hareketini sağlam temeller üzerine kurmuş olmasındandır.[183]

Velid b. Tarif öldürülünce bir grup adamı Huraşe eş-Şeybani'nin etrafında ayaklandı (179/796). Dolayısıyla bu isyan, Velid'in isyanının bir devamı mahiyetindedir.[184] Huraşe, ayaklanmasına Cezire'de başladıysa da daha çok Irak ve İran'a eylemlere girişmiştir. Nitekim çok geçmeden adamlarıyla Sevad bölgesine geldi, oradan da Cibal bölgesine geçti. Burada Hulvan emiri Malik b. Ali el-Huzai'yle yaptığı savaştan galip geldi. Şehrezor'u bir süre kuşattıktan sonra bir miktar para karşılığında buraadan ayrılmayı kabul etti ve Hemedan taraflarına geçti. Burada iken Fadl b. Yahya Bermeki'nin gönderdiği İbrahim b.Cibril kumandasındaki Abbasi ordusunun takibinden son anda kurtuldu. Sürekli yer değiştiren Huraşe, en sonunda Hit civarında saklandığı yerde yakalanarak öldürüldü.(180/797)[185]

1.3.12. Mehdî b. Ulvân el-Harûrî İsyanı (202-203/817-818)

Hicri 202 yılında Mehdî b. Ulvân el-Harûrî güç kazandı. Mûsul'un ileri gelenlerinin Yemen kabilesinden olan Benu'l-Hasan'dan Ali b. Sâlih el-Hamdânî komutasındaki bir kuvvetten, Ezd kabilesine karşı yardım istemesinden sonra Mûsul'un batı tarafına doğru yürümüştü Mehdî b. Ulvân, yanındaki Haricîlerle beraber Mûsul'a doğru yola çıktı. Oraya varınca mescitte halka hitap etti. Bundan sonra ihtilaf sona erdi. Çünkü Yemaniler (Yemenli kabileler), Seyyid b. Enes el-Azrak komutasındaki Ezd kabilesiyle barış yapmıştı. Seyyid b. Enes, Hasanoğullarını hezimete uğratmış ve onlardan pek çok kişiyi öldürmüştü.[186]

---

[182] İbnü'l-Esir, V, 306; Konak, 40.
[183] Konak, 41.
[184] Konak, 41.
[185] Halife b. Hayyat, I, 455-456; Taberi, IV, 644; İbnü'l-Esir, V, 311, Konak, 41-43.
[186] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 443.

Mehdî kumandasındaki Hariciler Mûsul'a ve Cezîre'nin birçok şehrine hakim olunca Halife Meʿmûn onun üzerine Yahyâ el-Kaysî'yi gönderdi. Mehdî, kendine güveniyordu, ancak Yahya ona galip geldi. Mehdi, Mûsul'da bulunan ordulara da yenilmemek için. Buzurcsâbûr'a[187] doğru yürüdü. Bu yürüyüşü sırasında Tasâsîc, Nehribûk[188] ve Râzâneyn'e[189] hakim oldu.

Bir rivayete göre ise Mehdî'nin isyanı 203 yılı Şevvâl ayında olmuştur. İbrâhîm b. el-Mehdî, Ebû İshâk b. Reşîd'i beraberinde Ebu'l-Batt ve Saʿîd b. Sâcûr gibi bazı komutanlar da olduğu halde onun üzerine gönderdi. Ebû İshâk'la beraber Türklerden bazı muhafızlar (ğilman) vardı. (Sahibü's-Selbe?) Şebîl'in de onunla beraber olduğu zikredilir. Şebil'in anlattığına göre Abbasi askerleri Şurât (Haricîler) ile karşılaşırlar. Bu sırada Harici bedevîlerden bir adam Ebû İshâk'ı mızrakla yaraladı. Türk muhafız onu korudu ve ona, "E şinâs merâ", yani "Beni tanıyor musun?" diye sordu. Bundan dolayı o gün o Türk muhafıza Eşnâs ismini verdi. O, Ebû Caʿfer Eşnâs'tır. Neticede Mehdî, yenilgiye uğrayarak Havlâyâ'ya çekildi.[190]

Bazıları da şunu söylemişlerdir: İbrâhîm, Mehdî b. ʿUlvân'la savaşması için Harûrî Dahkânı Muttalib'i göndermiştir. Mutttalib ona yaklaşınca, savaştan kaçan Akza adlı bir Harici (Harûrî)'yi yakalayıp öldürmüştür. Bunun üzerine Bedevîler toplanarak onunla savaşmışlar ve onu hezimete uğratıp Bağdat'a kadar kovalamışlardır.[191]

1.3.13. Bilal es-Şârî Ayaklanması İsyanı

Halîfe Me'mun, oğlu Abbas'ı Cezîre Valiligi'ne atayınca Bilal es-Şârî ayaklandı (214/829). Me'mun ayaklanmayı bastırması için oğlu Abbas, Ebu İshak ve

---

[187] "Buzurcsâbûr, Bağdat'ın nahiyelerindendir" Bkz: Yakut, **Muʿcemu'l-Buldân,** I, 4.
[188] "Bağdat'ın nahiyelerinden biri olup Kelevâz'e yakındır".Bkz: Yakut, **Muʿcemu'l-Buldân,** V, 318.
[189] "Aşağı Razan ve Yukarı Râzân, Bağdat'ın iki kasabasıdır ve bir çok köyü içine almaktadırlar." Bkz: el-Hamevî, **Muʿcemu'l-Buldân,** II, 30.
[190] "Nehrevân civarında bir köydür". Bkz: Yakut, **Muʿcemu'l-Buldân,** II, 3: et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 558; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** II, 496.
[191] et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 558.

Harun b. Ebi Halef'i Bilal'in üzerine gönderdi. Birleşen bu ordular Bilal'i öldürüp ayaklanmayı bastırdılar.[192]

1.3.14. Muhammed b. Amr es-Şeybânî İsyanı (231/845)

Halîfe Vasık döneminde Muhammed b. Amr es-Şeybânî el-Hâricî, 300 veya 400 adamıyla Diyâr-ı Rabîa'da isyan etti.[193] İsyanı bastırmak için Ebu Said Muhammed b. Yusuf onu takibe koyuldu. Sincar'a, oradan da Musul'a kaçtılar. Onları takip eden Ebu Said sonunda Muhammed b. Amr'ı esir alıp bir ineğin sırtında Nusaybin'e getirdi. Ebu Said, yakaladığı Muhammed b. Amr'a ne yapacağını sormak için Vasık'a bir mektup gönderdi. Vasık ona şöyle cevap yazdı: " Onu öldürmen gerekmez. O sağ olduğu sürece, hiçbir Hâricî ayaklanmaz." Ebu Said de onu Bağdat Hapishanesi'ne gönderdi. Muhammed b. Amr, Vasık döneminde hep hapishanede kaldı.

Başka bir rivayete göre ise Ebu Müslim et-Tûsî, Muhammed'e karşı harekete geçip adamlarından dördünü öldürdü. Muhammed'i de esir aldı ve Samerra'ya gönderdi. Oradan da Bağdat'a gönderip oradaki hapishaneye koydurdu. Arkadaşlarını ise öldürüp Babek Ormanı'nda gömdü (231/845).[194]

1.4. Değerlendirme

Cezire bölgesi, Emevi döneminden itibaren devlete karşı birçok ayaklanmaya sahne olmuş ve bu özelliğini Abbasi döneminde de sürdürmüştür. Ancak bu isyanlar, Emeviler dönemindekiler kadar etkili olmamıştır

Cezire bölgesi farklı gruplardan birçok asinin bir araya geldiği en büyük merkez idi. Onlar peşine düşebilecekleri bir komutan bulduklarında öldürüp yağmalamaya daima hazır idiler. Bu bölgenin tarihinde en göze çarpan nokta, kendi görüşünü benimsemeyen her iktidara karşı isyana çağıran Harici mezhebinin etnik ve sosyal zemini uygun bularak yayılmasıydı.

---

[192] Ya'kûbî, II, 464;İbnu'l-Esîr, V, 492;Konak,43.
[193] Ya'kûbî, II, 483. Taberi'ye göre 13 kişi ile ayaklandı. V, 284;Konak, 43
[194] İbnü'l-Cevzi, XI, 164;Konak, 44.

Abbasilerin ilk asrında Cezire bölgesinde Haricilerin 14 isyanı görülmektedir: Bu isyanların elebaşıları şunlardır: Bureyke el-Hâricî, Mülebbed b. Harmele, Atiyye b. Ba'ser et-Tağlibi, Hassan b. Gassan, Hassan b. Mücalid, Abdüsselam b. Hasim el-Yeskûrî, Yâsîn et-Temîmî el-Mavsîlî, Hamza b. Mâlik, Sahsah es-Seybânî, Fadl el-Hâricî, Velîd b.Tarîf, Mehdi b. Ulvan, Bilal es-Sârî ve Muhammed b. Amr es-Seybânî.

İncelediğimiz dönemde Cezire'de çıkan Harici isyanlarının 1 i es-Seffah, 4'ü Mansur, 2'si Mehdi, 1'i Hadi, 3'ü Harun er-Reşid, 2'si Me'mun ve 1'i de Vasık zamanındadır.

Bu dönemdeki Harici isyanlarının yarısı Halife Mansur ve Harun er-Reşid zamanlarına denk gelmektedir.

Mansur döneminde özellikle Şeybanilerden kaynaklanan – Harici hareketler, genellikle Musul etrafında cereyan etmiştir. Musul halkının bir kısmı Abbasi Devleti'ne karşı olduğu için ya Harici hareketlere katılıyorlar veya destekliyorlar ya da Abbasi otoritesine karşı onları koruyorlardı. Bazı araştırmacılar, Cezire halkının Abbasilere karşı bu olumsuz tavırlarını, Abbasi vali ve amillerinin halka zulümlerine bağlamaktadırlar. [195]

Abbasiler bu çalkantılı bölgede emniyet ve istikrarı sağlamak için Harp bin Abdullah er Ravendi'yi 2000 kişiden oluşan bir birlikle Musul'a gönderdi Böylece Harici hareketleri kontrol altına almayı düşünüyorlardı. Abbasiler bununla meseleyi çözemeyince bazı nüfuzlu şahsiyetleri öldürmeyi planladılar. Ayrıca halkı da cezalandırmayı düşündüler; fakat fakihler bu planlarına engel oldu. Yine bu dönemde halk, şehre sığınmasın diye Musul'un surları yıktırılmıştır.[196]

Ceziredeki Harici ayaklanmalarının çoğunun elebaşıları, nisbelerinden de görüldüğü üzere, Benu Şeyban kabilesindendir. Şeybaniler, Benu Rebia kabilesinin bir kolu olup Musul çevresinde yaşayan bedevi kabilelerinin sayıca ve kuvvetçe en

[195] Zorlu 170.
[196] İbnül Esir, V, 180; Zorlu, 171.

büyüklerinden biridir. Bu sebeple Cezire'deki Haricilik hareketi genellikle Diyar-ı Rebia'da Şeybaniler arasında kabul görmüştür.[197]

Harici isyanlarına katılanların büyük çoğunluğunu yoksul kitleler oluşturuyordu. Harici liderler, devletin-özellikle- ekonomik açıdan adaletsizliklerini gündeme getiriyorlar ve bundan dolayı da taraftar bulmakta sıkıntı çekmiyorlardı. [198]

Haricilerin bu dönemdeki isyanlarının çeşitli nedenleri vardır. Abbasi Halife ve valilerinin keyfi ve adil olmayan uygulamaları ve kabile asabiyeti bu nedenlerin başında gelmektedir.

Hatta denebilir ki Harici isyanları, genellikle Abbasilerin adaletsiz uygulamaları karşısında devlete duyulan tepkinin bir tezahürü olarak çıkmıştır.[199]

Harici isyanların Cezire'de yoğunlaşmasında bölgenin etnik yapısının büyük rolü olmuştur. Bölgenin hilafet merkezinden uzak oluşu sebebiyle iktidar nimetlerinden hak ettiği payı alamamış olması, isyanların burada yoğunlaşmasının bir diğer sebebidir.[200]

Harici isyanlarının başlangıç noktası, çoğu zaman Abbasi idaresinin gayrı islami olarak gördükleri bazı uygulamaları veya ehil görmedikleri bir valinin iş başına gelmesi oluyordu.[201]

Cezire'de Abbasi Halifeliğine karşı Haricilerin başlattığı isyanlar içerisinde en uzun süreli ve ciddi olanı Velid'in başını çektiği isyandır. Ancak sonuçta Halifelik ülkesinin bütünlüğünü tehdit eden bütün bu isyanlar bastırılmıştır.

Cezire'deki Harici isyanlarının çoğu burada başlayıp burada bitmişken, bazısının başka bölgeleri de etkilediği görülmektedir. Mesela isyancı liderlerden Atiye b. Ba'ser et-Tağlibi İran'da Cibal ve Huzistan bölgelerine, Mülebbed b. Hermele ve Hassan b. Gassan el-Hamdani Azerbaycan'a, Hassan b. Mücalid Irak'ın

---

[197] Konak, 57
[198] Konak, 58
[199] Zorlu, 183
[200] Konak,57
[201] Konak, 58

güneyindeki Betaih'e ve oradan deniz yoluyla Sind (Hindistan)'a kadar gitmişlerdir. Fakat bu isyancılar en sonunda Cezireye dönmek zorunda kalmışlar ve isyanları burada bastırılmıştır.

Ceziredeki Harici isyanları, liderlerin şahsiyetlerine bağlıdır; liderleri öldürülür öldürülmez taraftarlar dağılır, ta ki bir başka liderin etrafında toplanıncaya kadar. Birçok kişiyi etrafına toplamasına rağmen kısa vadeli olmuştur. Cezire bölgesindeki Harici hareketleri, devlet için tehlikeli bir boyuta ulaştığı bir anda bastırılmıştır. Örneğin, Musul civarında bir Harici çıkar, şehre hücum eder ve ele geçirir; Musul'daki Abbasi valisini kovduktan sonra etrafına taraftar toplayabilmek için şehre sığınır. Sonra hareketini güçlendirmek için şehir halkından vergi toplar. Sonra da Hariciler, başka bölgeleri zapt edip oradaki Abbasi nüfuzunu tehdit etmek için harekete geçerler. Hemen hemen Cezire bölgesindeki Harici hareketlerinde bu yol izlenmiştir. [202]

Bu isyanlarda dikkat çeken bir husus da şudur: Hariciler, genellikle uzlaşmaya yanaşmamışlardır. Tek şartları halife ve/veya valinin istifa etmesi veya görevden alınması olmuştur. Ama bölgede kuşattıkları veya saldırmayı düşündükleri bazı şehirlerin halkıyla beli bir miktarda para ödemeleri karşılığında anlaşma yaparak oradan ayrılmışlardır.[203]

Harici isyanlarının karakteristik özellikleri şöyle sıralanabilir: Harici hareketleri genellikle marjinal bir grupla sınırlı kalmıştır. Hariciler, hareket kabiliyeti ve vurucu gücü yüksek azimli ve sebatkar bir kuvvetle saldırıya geçmektedirler. Kendi inançlarına sahip olmayanların can ve mallarını helal sayarlar. Hareket, isyanı başlatan liderin katli ile son bulur, onları bir araya getiren bir başka lider ortaya çıkıncaya kadar.[204]

Genelde Hariciliğin tabiatından kaynaklanan güçlü kabilesel yapının süreç içinde öneminin azalması, özelde ise bölgedeki siyasi hareketler ve demografik

[202] Zorlu, 171 (F.Ömer, Tarihül Irak, s.83-84'den naklen).
[203] Konak, 57
[204] Zorlu, 182-183.

yapıda meydana gelen değişiklikler Haricilerin gücülerini yitirmelerine ve zamanla yok olmalarına neden olmuştur.[205]

[205] Bozan, **a.g.e.,** s. 142.

İKİNCİ BÖLÜM

ABBASİLERİN İLK ASRINDACEZİRE'DE EMEVÎ MUHALEFET HAREKETLERİ

2.1. Cezire'de Abbasi Karşıtı Emevi Muhalefeti ve İsyanları

Cezîre bölgesinin büyük bir bölümünde Emeviler zamanından beri Haricî düşünce hâkimdi. Çünkü Cezîre bölgesinin sakinleri Emevîlerin mevâlileriydi. Haricilerin kısmi desteğini de alan Emevî muhalefet hareketleri Abbâsîlere ilk asırlarında birçok probleme çıkarmıştır. Abbâsîlerin bu aile mensupları ve devlet görevlilerine karşı son derece sert bir siyaset izlemeleri Emevi ayaklanmalarının çıkışında büyük rol oynamıştır. Ayrıca Cezîre'deki kabile yapısı da Emevi yanlısı isyan hareketlerinin ortaya çıkmasında rol oynamıştır.

Cezîre valisi, Mervan b. Muhammed tarafından makamından uzaklaştırıldı. Bu şekilde Mervan Emevîlerin yeni halîfesi oldu. (H. 26 Safer 127/M. 7 Aralık 744). Halîfe Suriye'de kontrolü sağladıktan sonra Irak topraklarına yürüdü. Hicretin 127-129 (M.745-748) yılları arasında Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî liderliğindeki Hâricîler, tesirsiz hale getirildi.

Abbasiler iktidara geldikten sonra da ülkenin birçok bölgesinde onlardan hoşnut olmayan ve Emevi yönetimine özlem duyan kitlelerin varlığı devam

edegelmiştir. Kaynaklarda özellikle Suriye (Şam) halkının Emevi ailesinden başka yöneticilere itaat etmemekle tanındığı belirtilmektedir.[206]

Genellikle Muâviye ve nesline duyulan muhabbetin Suriye ile sınırlı kaldığı, Irak'a sirâyet etmediği sanılır. Ayrıca Emevîler'i devirip devlete hâkim olduktan sonra Abbâsoğulları'nın, Emevîler'den sağ kalanları takip edip öldürdükleri, geride bıraktıkları izleri-eserleri tahrip ettikleri, zihinlerden ve binalardan hatıralarını sildikleri, dostlarını ve davetçilerini Endülüs hariç bütün memleket ve şehirlerden def edip köklerini kazıdıkları zannedilir. Ancak Emevî taraftarlığının, saltanatlarının yıkılışıyla son bulmadığına dâir çokça delil vardır. Aslında Emevî taraftarlığı/hayranlığı, Abbâsî yönetiminin Emevî yandaşlarının başını ezme ve geride bıraktıklarından öç almadaki sertliğine göre kimi zaman sönüp kimi zaman parlayan bir temâyüldür. Bağdat bile Emevî düşmanlarının merkezi, Abbâsî hilâfetinin başkenti olmasına rağmen Osmânîler'den, Emevî yandaşlarından ve Muâviye'nin fazîletlerinden bahseden kişilerden bir an dahi hâlî kalmamıştır.[207]

Suriye kadar olmasa da Cezire bölgesinde de Abbasilerin iktidarı ele geçirmelerinden memnun kalmayan ve Emevilere muhabbet beslemeye devam eden bir kitlenin olduğu söylenebilir.

2.1.1. Süleyman b. Hişâm'ın Hareketi

Süleyman b. Hişâm, halife Mervân b. Muhammed'in zamanından itibaren hilafet makamının özlemini çeken Emevî şahsiyetlerdendir. Mervân, hilafet merkezi Dımaşk'ı da içine alan ve Humus'a kadar uzanan güçlü bir kavgadan, karışıklık ve kaos dolu bir dönemden sonra hilafet makamına geçti. Ancak o bu huzursuz duruma hakim oldu, hasımlarının ve muarızlarının tasarruflarına bir sınır koydu. Bu hasımların ve muarızların en tanınmışı Süleyman b. Hişâm'dı. Süleyman, halifeye karşı muhalefet bayrağını çekmişti. Onun planının başarısız olmasından dolayı

---

[206] Zeyyat, Habib; **Abbasiler Döneminde Muaviye Taraftarlığı,** çev: Muhammed Mücahid Dündar, İst. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, 2013, s. 176.
[207] Zeyyat,**a.g.m.,** s. 177.

Mervân ona eman verdi ve onu razı etti.[208] Fakat hilafet özlemi aklını çelmişti. Bundan dolayı Dahhâk'ın önderliğindeki Cezîre Haricîlerine katılmış ve burada onlar arasında dolaşmaya başlamıştı. Öyleki onların güvenlerini kazandı ve aralarında meşhur oldu. Onlar Emevîlere karşı savaşlarında ona danışıyorlardı. Haricîlerin isyanının başarısız olmasından sonra Süleyman gizlenmek mecburiyetinde kaldı. Bunun için Sened'e kaçtı. Sonra geri döndü ve kendisini Abbâsîlerin bağrına attı. Çünkü o, Zâb'a göç etmesinden sonra Mervân b. Muhammed'e karşı yapılan savaşlara katılıyordu.[209] Muhtemelen liderlik ve otoriteye olan özlemi, ehli ve akrabaları olan Emevîlerin maslahatlarına uygun olmayan bu eylemlerinin arkasındaki nedendir.[210]

Halife Mervân'ın öldürülmesinden sonra Süleyman b. Hişâm, halife Ebu'l-Abbâs'ın Kûfe'deki sarayına yöneldi. Halife, ona yaptıklarından ötürü teşekkür etmiş ve kendisine ikramda bulunmuştu.[211] el-İmâmet ve's-Siyâset kitabının yazarı şunları zikreder:

"Ebu'l-Abbâs es-Seffâh için Süleyman b. Hişâm, insanların en değerlisiydi ve kendisi için özel bir adamdı. Çünkü Kahtabe et-Tâî ile güzel bir kahramanlık göstermişti ve amcasının oğlu Mervân'a karşı kıyam etmişti. İbn Kuteybe'nin rivayetine göre Mervân onun eliyle öldürülmüştü. Ezdî de aynı şekilde Süleyman b. Hişâm'ın Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'ın itaatine girdiğine ve onun yanındaki değerine işaret etmektedir. Süleyman b. Hişâm'ın Abbâsîlerle tesis ettiği güven ilişkisi ve halife Ebu'l-Abbâs'ın kendisine ikramına ve kendisine tanınan imtiyaza rağmen ve Abbâsîleri kuşatan zor şartlardan ötürü basiretinin bağlandığını düşündü.[212] Çünkü durumun istikrarı, bu ilişkinin devamını sağlamayacaktır. Sonra Abbâsî devrimi, stratejik olarak Emevîlere ait olan her şeye karşı cephe alıyordu. Abbasilerin Emevîler karşısında takip ettikleri yol, onları katliamdan geçirmek, Emevi ailesi üyelerini soykırım yapmak, Emevîlerin üstünlüğüne işaret eden bütün müesseseleri

---

[208] ʿAtvân Huseyn, **ed-Daʿvetu'l-Abbâsiyye Târîh ve Tatavvur,** Dâru'l-Cîl, II. Baskı, Beyrut, 1999, s. 421.
[209] Hamûdî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 158.
[210] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** X, 24.
[211] İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâset,** s. 442.
[212] Hamûdî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 158.

ilğa ve yıkmak şeklinde ifade edilmiştir. Bu durumda Abbâsîlerin, olaylarda belirgin bir rol oynamış olan, Süleyman gibi Emevi ailesinden seçkin ve ihtiraslı bir şahsiyete güvenmeleri beklenemez. Süleyman'ın kendi yanlarında duruşlarını liderliğe olan eğilimiyle ve taht mücadelesindeki birinci rakibi olan Mervân'ı ortadan kaldırma isteğiyle açıklıyorlardı. Muhtemelen Emevîlerin düşmanları ve Süleyman'ın düşmanlarının, ona olan güvenin sarsılmasında payları vardır. Zira onlar onunla halifenin arasını bozmak için çalışıyorlardı.[213]

İbn Kuteybe, halife es-Seffâh'ın, Süleyman'a olan güvenini tümüyle yitirmesine yol açan sebepler hakkında başka kaynaklarda bulunmayan bir rivayet aktarmaktadır. Bu rivayet, halifelerin siyasetlerinde çekiştirmelerin etkisinin ne dereceye vardığını göstermektedir. Bu rivayet şöyledir: Ebu'l-Abbâs, Süleyman'la özel toplantıdayken, Abbâsî şairlerinden biri Abbâsî yönetimini, onun sebat ve istikrarını öven, Abbâsîlerin Emevîlerden çektiği sıkıntılara işaret eden, onlardan kendilerinin ve amcaoğullarının intikamının alınmasını talep eden, özellikle İmam İbrâhîm, Hz. Hüseyin, Hz. Hamza'dan –ki Ebû Süfyân ve karısı Hind'in emriyle öldürülmüştü- bahseden bir kaside okuduğunda, halifeyle Süleyman arasında bir tartışma oldu. Bunun üzerine halife, Emniyet Müdürü (Sahibu'ş-Şurta) Ebu'l-Cehm'e ve Muhafızlar komutanı Abdulcebbâr b. Abdirrahman el-Ezdî'ye Süleyman ve iki oğlunun öldürülmesini emretti. Belâzurî ise onların öldürülme sebebini Ebû Müslim el-Horasanî'nin tahrikine bağlamaktadır. Onun anlattığına göre Ebû Müslim, halifeye yazdığı bir mektupta şunları yazmıştı: "Dostuna ve düşmanına aynı şekilde davranırsan, dost senden nasıl bir ricada bulunur, düşman senden nasıl korkar."[214]

Dr. Fârûk, bu dönemde Ebû Müslim'in nüfuzunun hakikatini, Süleyman'ın öldürülmesini emreden Ebu'l-Abbâs üzerindeki etkisini sorgular ve bu rivayetin doğru olma ihtimalini güçlü görür. Çünkü Ebû Müslim Emevîlere karşı kin besler ve onlardan nefret ederdi. Bunun bir delili de Ebu Müslim'in, Basra'ya sığınan ve halifeden himaye isteyen Emevîler için halifeden aflarını içeren bir eman belgesi elde etmeyi başarmış olan Süleyman b. Ali hakkında söylediği şeydir: Bundan dolayı Ebû

---

[213] Emîne Baytâr, **Târîhu'l-ʿAsri'l-Abbâsî,** Matbaʿatu'l-Medîne, Dımaşk, 1997, s. 120.
[214] İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâset,** s. 450.

Müslim, Süleyman b. Ali için 'asilerin ve başkaldıranların hamisi' anlamına gelen 'Kehfü'l-Ebak' sıfatını kullanmıştır.[215]

Gerçekten halife Ebu'l-Abbâs, şair Sedif'in Süleyman aleyhinde kullandığı çekiştirmelere kulak vermişti. Buna ek olarak Ebu'l-Abbâs, Süleyman'ın ve Emevîlere mensup olan her kişinin kendisinin ve Abbâsî devriminin düşmanı olduğu kanaatini taşıyordu Bunun neticesi olarak da halife Şam topraklarında öldürülen Emeviler gibi Süleyman'ın öldürülmesi emrini vermişti.[216]

İbn Kuteybe, Süleyman b. Hişâm'ın Abbâsî sarayından kaçtığına, itaatlerinden çıktığına ve onlara karşı isyan ettiğine işaret eden garip bir rivayet aktarmaktadır. Bu rivayette şöyle denilmektedir: "Süleyman, Abbâsîlerin kendisi aleyhinde planladıkları şeyleri, Abbâsîlerin hizmetinde ve Emevîlerin azatlısı olan özel iki adamı vasıtasıyla öğrendiğinde, iki oğluyla birlikte Cezîre taraflarına kaçtı ve Abbâsîlere karşı isyan ettiğini duyurdu. Onun üzerine gönderilen iki ordu bu isyanı bastırdı. Sonra da Süleyman ve iki oğlu idam edildi."[217]

2.1.2. Muhammed b. Müslim b. Abdilmelik'in Harrân'daki Hareketi (133/750)

Muhammed b. Müslim b. Abdilmelik'in Harrân şehrinde isyan ettiğinden sadece Yaʿkûbî, bahsetmektedir. Bu rivayet başka bir kaynakta geçmemektedir. Muhammed, orada Ebû Mansûr'un âmili olan Mûsâ b. Kaʿb'ı muhasara etti. Mûsâ aynı zamanda Cezîre'nin de âmiliydi. Mancınıklarla Harran'a saldırdı ve kapılarını yaktı. Daha sonra Muhammed b. Müslim, Ebû Muhammed es-Süfyânî ve Ebu'l-Verd'in öldürüldüğünü haber aldı. Bunun üzerine Harran'dan ayrıldı. Topluluğu dağıldı. Mûsâ b. Kaʿb onun peşine düştü ve bazı arkadaşlarını öldürdü. Muhammed Cezîre'nin bazı şehirlerine güvenmişti.[218]

---

[215] Riyâd İsâ, **en-Nizâʿ Beyne Efrâdi'l-Beyti'l-Emevî ve Devrihi fî Sukûti'l-Hilâfeti'L-Emeviyye,** Dâru'l-İhsân, I. Baskı, Dımaşk, 1985, s. 23.
[216] Muhammed el-Hudarî Beg**, Muhâdarâtu Târîhi'l-Umemi'l-İslâmiyye: ed-Devletu'l-Emeviyye,** Thk. eş-Şeyh Muhammed el-ʿUsmânî, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1986, s. 471.
[217] İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâset,** s. 458.
[218] el-Yaʿkûbî, **et-Târîh,** II, 354.

2.1.3. Ebân b. Muʿâviye b. Hişâm b. Abdilmelik'in Hareketi (135/753)

Üçüncü bölümde anlatacağımız İshâk b. Müslim el-ʿUkaylî'nin isyanının (133/750) üzerinden fazla bir zaman geçmeden, Ebân b. Muʿâviye b. Hişâm b. Abdilmelik önderliğinde Emevilerin bir başka isyanı çıktı. Ebân, İshâk b. Müslim'le beraber olan seçkinlerden sayısı dört bine ulaşan bir ordu teşekkül ettirdi. Onun üzerine Humeyd b. Kahtabe gönderildi. Ebân hezimete uğradı ve Sumeysât'a girdi. Oraya da Abdullah gönderildi. Abdullah orayı zorla ele geçirinceye kadar orada kaldı.[219]

Yaz gazasına çıkmış olan Abdullah b. Ali, Ebân b. Muʿâviye b. Hişâm b. Abdilmelik'in dört bin kişiyle gelmekte olduğunu haber alınca Ebân'a yöneldi. Öncü kuvvetlerinin başına Humeyd b. Kahtabe ve Abbâ b. Zübeyd'i getirdi. Aralarında büyük bir çarpışma olmadı. Sonunda Ebân ve arkadaşları hezimete uğradılar ve Keysûm kalesine (Halep veya Maraş yakınında) sığındılar. Abdullah da oraya yerleşti. Onlar Abdullah'tan eman istediler. O da onlara eman verdi. Ebân ise kaçtı. Abdullah onu bir mağarada yakaladı. Ellerini ve ayaklarını kesti sonra boynunu vurdu. Dâbık'a gelince Ebu'l-Abbâs'ın ölüm haberi kendisine ulaştı.[220]

Abbâsîler, Ebân b. Muʿâviye b. Hişâm'ın ellerini ve ayaklarını kestiler ve onu bir eşeğe bindirerek, ölünceye kadar bu şekilde Şam köylerinde dolaştırdılar. Arkasından da bir münadi şöyle bağırıyordu: *"Bu Ümeyyeoğullarının kahramanı Ebân b. Muʿâviye'dir."*[221]

2.1.4. Muhammed b. Saʿîd b. Abdilazîz el-Emevî (135/753)

Seffah zamanında ortaya çıkan bu şahıs önce Cezire'de Abbâsî yönetimine isyan eden Haricîlere katıldı. Cezîre valisi Ebû Caʿfer Mansur'a karşı İbn Humeyd eş-Şeybânî'nin önderliğinde bir grup ortaya çıkmış ve Muhammed b. Said de buna katımıştı. Sonuçta İbn Said, Abbâsî kuvvetlerine karşı giriştiği savaşta öldürüldü.

---

[219] İbnu'l-ʿAdîm, **Zubdetu'l-Haleb**, I, 33; Ebu'l-Fidâ ʿİmâduddîn İsmâʿîl b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed b. Ömer b. Şâhinşâh b. Eyyûb, **el-Yevâkît ve'r-Darb fî Târîhi Haleb,** byy., Trz., s. 7.
[220] el-Belâzûrî, **Ensâbu'l-Eşrâf,** IV, 109.
[221] es-Sâmerrâi, Halîl İbrâhîm ve Diğerleri, **Târîhu'l-ʿArab ve Hadâretuhum fi'l-Endülüs**, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîdi'l-Muttehide, I. Baskı, Lübnan, 2000, I, 87.

Buradan ister Cezîre'de olsun isterse başka yerlerde olsun, Emevîlerin Haricî hareketlere katıldıklarını öğrenmekteyiz. Hem Cezîre'de hem de diğer yerlerde Abbâsîlere karşı ortaya çıkan hareketlere, yeni düzene karşı bir isyan işareti olarak Emevî ailesinden bir emîrin katıldığı görülmektedir.[222]

2.1.5. Mansûr b. Cuʿûne el-ʿÂmirî (141/758)

Bu hareket, halife Mansur zamanında, Ebu'l-Verd, Süfyânî ve Cezîre'deki isyanlara bir reaksiyon olarak ortaya çıktı. Mansûr, Abbasi devletine isyan ettiğinde, Kays kabilesinin Ruha'daki başıydı.[223]

Abbasi halifesi Mansûr, hacdan Medîne'ye döndü. Sonra Rakka'dan Beytu'l-Makdis'e geldi. Orada namaz kıldı ve sonra tekrar Rakka'ya döndü. Orada yapılan savaşta Mansûr b. Cuʿûne'yi öldürdü. Mansûr şöyle demişti: "Ey Şam halkı! Allah'a hamd olsun. Allah bizim velayetimiz sayesinde sizden taun hastalığını kaldırdı."[224]

Emevî halifesi Mervân b. Muhammed döneminde onarım görerek yapılan Hısn-ı Mansûr (Adıyaman kalesi), bu Mansûr el-Âmirî'ye nispet edilmiştir. Mansur, Cezîre ve Şam halkından oluşan büyük bir süvari grubunu, Ebu Cafer Mansûr'un hilafeti döneminde Abbâsîlere karşı göndermişti.[225]

2.2. Değerlendirme

Abbasilerin, bizzat Emevîlerin veya onların yandaşlarının başlattıkları muhalefet hareketleri karşısında izledikleri siyaset şöyle ortaya konulabilir:

Abbâsî hilafeti, tehlikeli darbelere karşı gücünü ve kabiliyetini ortaya koymuştur. Hasımlarıyla ilk mücadelelerinden sonra, gücünü ve saygınlığını artırdı. Bir taraftan genel olarak Emevîlerle diğer taraftan kendisinden gelişen bazı güç

---

[222] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 146; Fârûk, **el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye,** s. 273.
[223] el-Meşhedânî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 491.
[224] el-Kütbî, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, **ʿUyûnu't-Tevârîh,** Thk. Hüsâmuddîn el-Makdisî, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, byy., Trz., III, 28; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam,** VIII, 29; el-Belâzûrî, **Futûhu'l-Buldân,** I, 192; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh,** V, 84; İbn Tağriberdî, **en-Nucûmu'z-Zâhire,** I, 342.
[225] el-Bağdâdî, Ebu'l-Ferec Kudâme b. Caʿfer , **el-Harâc ve Sinâʿatu'l-Kitâbe,** Dâru'-Reşîd, Bağdat, 1981, s. 135-136.

merkezleriyle ilişkilerinde itibar kazandı. Tarih kitapları, Abbâsî hilafetinin Emevîlere yönelik olarak son derece tavizsiz davrandığını ve sert davrandığını bildirmektedirler. Bu tutum sadece direnen hareketlerde payı olanlara yönelik değil, aynı zamanda kendi tebaasına, hatta Abbâsîlere sağlam bağlarla bağlı olanlar karşısında da sergilemişir. Ebû Caʿfer el-Mansûr'un, Abdullah el-Buhterî el-Huzâʿî'den sonra da açık bir biçimde eski dönemin bazı adamlarının öldürülmesini emretmesi bu tutumun bir örneğidir. Kendilerine eman verilen İbn Hubeyre ve oğlu, ziraat ve ıslahı konusunda uzman olan Ümeyyeoğullarının azatlısı Rebâh b. Ebî ʿÂmme, divânda katip olarak çalışan Abdullah b. Hicâb, Dâvûd b. Yezîd b. Ömer b. Hubeyre ve daha başkaları bu öldürülenler arasındadır. Bu politika aynı zamanda Abbâsî hilafetine, bazı yeni güç merkezlerine hakim olması için zafer ve istikrar yollarını da hazırlamıştır. Abbasilerin Ebû Seleme'den daha sonra Abdullah b. Ali'den ve son olarak da Ebû Müslim el-Horasanî'den kurtulmaları, onların Emevîlerin çıkardığı hareketlere karşı galibiyetini hazırlayan şartların dolaylı sonuçlarından sayılabilir.[226]

Öte yandan Cezîre'de meydana gelen hadiselere, Bizans devleti bigane kalmıyordu. Çünkü buranın büyük bir kısmı İslamî fetihlerden önce de Bizans İmparatorluğunun nüfuzu altında idi. Bu nedenle Bizans, cereyan eden olayları dikkat ve özenle gözetliyordu. İmparator IV. Lyon, Müslüman komşusuyla hesaplaşma vaktinin geldiğini gördü. Bunun için devletiyle kadim ilişkisi olan bu bölgeye yönelerek İslam devletine ağır bir darbe vurmak istedi.[227]

IV. Lyon büyük bir ordunun başına geçti. Sınır boyunda olan Kemah ve Malatya şehirlerini kuşattı. Kuşatma ile baskıyı artırınca, bu iki şehir halkının iktisadî koşullara dayanması imkansız bir hale geldi. Hilafet kuvvetleri bu sırada İshâk b. Müslim el-ʿUkaylî ile savaştığından, bu kuşatmayı kaldırmak için yardıma da gidilemedi. Mûsâ b. Kaʿb Harrân'da bu ayaklanmayı bastırmakla meşguldü. Bu zaman diliminde ise Cezîre büyüleyiciydi.[228]

---

[226]ez-Zehebî, **Târîhu'l-İslâm,** V, 206.
[227] İbn Haldûn, **el-ʿİber,** s. 279.
[228]el-Belâzûrî, **Futûhu'l-Buldân,** I, 190-191; el-ʿAbbâdî, **fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,** s. 105.

Abbâsiler, Malatya şehrinin Bizans'a teslim olmasından ve sakinlerinin can güvenliği karşılığında şehirden çıkmasından ve şehrin yıkılmasından sonra bölgede emniyeti sağlamak için tedbirler aldılar. Aynı zamanda bölgede hakim olan bu hareket ve isyanlardan sonra da bir dizi önlem alma yoluna gittiler. Abbâsîler, Cezîre'de ortaya çıkan her Emevî isyan hareketine karşı acımasız davranmışlardır. Böylece Cezîre, Şam'da ortaya çıkan bazı ferdî başkaldırı hareketleri hariç, Emevî yanlısı seslerin kısıldığı bir dönem yaşadı. Şam'daki bu isyan hareketlerinin de Cezîre'deki duruma direk bir etkisi olmamıştır. Merkezî yönetimin, aynı hadiselerin bir daha tekrarlanmaması için bölgeye son derece önem vermeye başladığı görülmektedir. Bunun için bu bölgeye atanacak görevlilerin Abbâsî ailesinden olmasına özen gösterilmiştir. Valilerin maiyetlerinde bulunan Horasanlı mevâli gruplar Abbâsî ailesine mensup yöneticilere gönderilere kabiliyetleri değerlendirilmiştir. İlk Abbâsî halifeleri, Cezîre ve Şam'daki kabilelerin dostluğunu kazandıktan sonra stratejik kale ve şehirler inşa etmeye yönelmişler ve buraları düzenli güçlerle desteklemişlerdir.[229]

Emevî Muhalefetinin Başarısızlık Sebeplerini ise şöyle irdeleyebiliriz:

Emevi veya Emevi yanlısı isyanların başarısızlığında belli şartlarda ve belli süreler içerisinde birçok faktör etkili olmuştur. Birbirinden farklı, iç içe geçmiş ve değişken olan bu faktörlerin başında da herhalde bu hareketlerin sağlam bir plan ve organizasyondan mahrum oluşu gelmektedir ki bu da bu isyanların nispeten birbirinden uzak zaman dilimlerinde veya birbirinden uzak bölgelerde ortaya çıkmalarına yol açmıştır. Bu da Abbâsî devletine bu hareketleri bastırma imkanı vermiş ve muhalefet hareketlerinin altın fırsatları kaçırmasına sebep olmuştur. Rakka, Harrân, Dârâ, Rehâ, Sumeysât gibi Cezîre'nin farklı bölgelerinde isyanlar gerçekleşmiş ve buralarda oturanlar büyük oranda bu isyanlara katılmışlardır. Mesela bu hareketlerden birine, hepsi de Cezîre halkından olan altmış bin kişi katılmıştır.[230]

---

[229] Fârûk Ömer, **el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fi 'Asri'l-Favdi'l-'Askeriyye,** Mektebetu'l-Musennâ, II, Baskı, Bağdat, 1974, s. 143.
[230] et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** V, 447.

Ayrıca bu muhalefet hareketleri birbirinden kopuktur. Kaynaklar, bu hareketlere katılanları bir araya toplayacak bir liderin olmadığını açıkça kaydetmektedirler.[231]

İshâk b. Müslim gibi nisbeten daha geniş kitleleri bir araya getiren bazı güçlü liderlikler çıkmışlarsa da, bütün muhalifleri birleştirmede etkili olamamıştır. Yine bu hareketleri bir araya toplamak için önderliğin rolü açık bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Zafer elde etmek için Cezîre halkının yaptıkları, İshâk b. Müslim'e güvendiklerini göstermektedir. İshâk'ın savaşta belirgin bir hedefi yoktu. Muhtemelen bunun en büyük delili, Mervân'ın öldüğünü haber alınca savaşı durdurmaya girişmesidir. Burada İshâk'ın tek hedefinin eman alabilmek olduğu açıktır. Sonra İshâk'ın halifeye karşı tutumu radikal bir şekilde değişti. Hatta bazı kaynaklar, onun Ebû Ca'fer el-Mansûr'la halifeliğinin sonuna kadar ilişkisini sağlamlaştırdığına işaret etmektedirler.[232]

İsyancıların ileri görüşe sahip bir liderlikten yoksun olmaları ve acizlikleri, hadiselerin seyrini oluruna bırakmıştır. Bu da başarısızlığa götüren en önemli amil olmuştur. İshâk b. Müslim'in isyan hareketlerinde önemli bir rol oynamakla birlikte, liderlik rolünü tam oynayamamıştır. Çoğu zaman liderlerin tasarrufları bir takım karışıklara da neden olmuştur. Yine İshâk'ın Harrân kuşatmasından vazgeçmesi, Emevî muhalefeti arasında büyük bir hayal kırıklığına sebep olmuştur. Çünkü ondan beklenen şey, kuşatmayı sürdürmesi, isyanı bastırmak için toplanan Abbâsî kuvvetlerine ve isyana muhalif olan unsurlara karşı tam bir kararlılıkla karşı koymasıydı.[233]

Bunun yanında düşünce açısından tavizsiz olmasının da, muhalefetin zayıflamasında etkili olmuştur. Özellikle Haricîlerin sahneye çıkması, farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olunmuştur. Nitekim Harîcîlerle Emevî muhalefet grupları arasındaki fikrî ve itikadî mücadele de bu ayrışmayı

---

[231] Fârûk Ömer, **el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fi 'Asri'l-Favdi'l-'Askeriyye,** s. 273.
[232] Fârûk Ömer, **a.g.e.,** s. 274.
[233] el-Meşhedânî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 532.

göstermektedir. Hatta bu görüş ayrılıkları bazen muhalefet güçleri arasında sert mücadelelere sebep olmuştur.[234]

Yine, isyancıların, mücadelenin gerekli olduğu durumlarda Abbâsî kuvvetleriyle karşılaşmaktan korktukları da bir vakıadır. Çoğu zaman mücadele muhaliflerde moral çöküntüyü de yansıtmaktaydı. Bu moral bozukluğu, Abbâsî kuvvetlerinin galip gelmelerinin hemen ardından Emevî kuvvetlerinde görülen bir durumdu. İsyancıların özgüvenden yoksun oluşları da, düşman kuvvetleri karşısında yetersiz kalmalarına yol açıyordu.[235]

Abbâsî kuvvetlerinin yeterli hazırlıkları yapmış olması ve bol imkanlara sahip olmasının yanında maneviyatlarının yüksek olması da savaşın sonucu üzerinde etkili olmuştur. Özellikle ilk isyanlarda Emevîler karşısında kazandıkları galibiyetler Abbasilerin maneviyatını yükseltmiştir. Bu da Emevilere karşı kendileri için bir muharrik unsur olmuştur.

Askerî açıdan ise, bu isyan hareketleri, planlı ve organize olmayıp, kendiliğinden gelişmiştir. Bir programa sahip değildiler. Bundan dolayı da fırsatları iyi kullanamamışlardır. Ele geçen fırsatların kullanılamayışı, liderlerin zayıflığı, güçsüzlüğü ve askerî kifayetsizliğinden kaynaklanmaktaydı.[236]

Ayrıca isyanın liderlerinin hareket merkezlerinde meydana gelen gelişme ve intikaller, liderliğin zayıflığı ve yetersizliğinden kaynaklanan karışıklığa ilaveten stratejik saldırı ve savunmanın değişmesine sebep olmuştur.[237]

Yukarıda belirtilen faktörlere ek olarak, Abbâsî ordusunun çok sayıda büyük komutanlara sahip olmasının da, muhalefetin başarısızlığına bir etkisi olmuştur. Abbâsîlerin Abdullah b. Ali, Ebû Caʿfer el-Mansûr, Hamîd b. Kahtabe et-Tâî ve

---

[234] Fârûk Ömeri **a.g.e.,** s. 275.
[235] ed-Dûrî, **el-ʿAsru'l-Abbâsi'l-Evvel,** s. 218.
[236] el-ʿAbbâdî, **fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,** s. 44.
[237] el-Meşhedânî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 533.

Mûsâ b. Kaʿb gibi büyük komutanları isyancılara düşünme, hazırlanma, organize olma ve plan yapma imkanı bırakmamıştır.[238]

[238] el-ʿAbbâdî, **a.g.e.,** s. 45.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABBASİLERİN İLK ASRINDA CEZİRE'DE DİĞER İSYANLAR

3.1. Ukayli Kabilesinin İsyanları

Cezîre bölgesindeki kabileler, Abbâsîlere çok zorluklar çıkarmışlardır. Kabileler, vergi vermekten kaçınmanın yanında ticaret yolları, meralar ve su kaynaklarına hakim olma, iktisadî ve siyasî avantajlar elde etmek için Hilafetle mücadele içine girmişlerdir. Bundan dolayı Cezîre, Kaysiler ile Yemaniler (Yemenli kabileler) arasında kanlı mücadelelere sahne olmuştur.[239] Kays kabilesi, Mudar kabilesinden üstündü. Kays, Fırât oylarında ikamet eden en önemli kabilelerdendir. Benî Kelb ise, Şam'daki en etkili kabilelerin başında gelmekteydi.[240]

Yemenli kabileler, Abbâsî halifelerinin başlıca dayanakları idi. Ebû Ca'fer el-Mansûr, Vâsıt'a sığındıkları günde onlara hitaben: *"Sultan sizin sultanınızdır, devlet sizin devletinizdir"* demiştir.[241]

Arap kabileleri, incelenen dönemde Cezîre'de ortaya çıkan birkaç muhalefet hareketine katılmışlardır. Bunlar, Abbâsî yönetimine duydukları öfkeyi ve muhalefeti değişik şekillerde ifade etmeye başlamışlardır. Mûsul'da bazı Abbâsî valilerini öldürmeleri bu kızgınlık ve muhalefetlerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü muhalefet, farklı kabilelerin yurt edinmelerinden dolayı özellikle Musul'da yoğunlaşmıştı. Mesela Zâkûlîler/Zevaqiyl (Bunlar yoğun olarak Cezîre ve Şam'da yaşayan ve Me'mûn'a karşı mücadelesinde

---

[239] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh,** I, 9.
[240] Hitti, **Târîhu'l-'Arabî'l-Mutavvel,** s. 350.
[241] İbn Kuteybe, **el-İmâmet ve's-Siyâset,** s. 241.

Emin'in yanında duran bir gruptur)[242] ve el-Ebnâ (Arap ve Acem unsurlarından oluşmuş Horasan şiîleri)[243] bu açıdan belli bir tarafta durmuşlardı. Bu kaos Zâkûlîler, Ebnâ ve Horasan halkı arasında çekişmenin başladığı 166/811 yılında meydana gelmişti. Bundan dolayı Kabile çekişmesinin siyasî bir karaktere büründüğünü görmekteyiz. Çünkü Kays kabilesi, Ebnâ'ya karşı sistemi sahiplenmişti.[244]

Cezîre'de Arap kabilelerinin isyanları hiç dinmedi. Hoşnutsuzluklarını ve merkezi yönetime boyun eğmediklerini değişik şekillerde ifade etmekten kaçınmadılar. Bu durum, Benî Tağlib kabilesinin, Ravh b. Sâlih'ten kaçıp Harmel b. Mihcen b. Ebî Katr el-Mâlikî'ye sığınmasında ve Harmel'in onları himaye edip Ravh b. Sâlih'i de öldürmesi olayında açık bir şekilde görülmektedir.[245]

Benî Tağlib'in konumu, kabilevî ve iktisadî amillerde ortaya çıkar. Kabile faktörü, merkezi yönetime boyun eğmek istemeyişlerinde ve emirlerini dinlemeyişlerinde kendisini gösterir. İktisadî amil ise, vermekle yükümlü oldukları vergileri vermekten kaçınmalarında kendisini gösterir. Bu ise Abbâsî hilafetinin otoritesine ve temsilcilerine bir meydan okuma olarak kabul edilebilir.[246] Abbasilerin ilk asrında Ceziredeki kabilevî muhalefet hareketlerine örnek olarak Ukaylilerin iki isyanını görmekteyiz.

3.1.1. İshâk b. Müslim el-ʿUkaylî'nin İsyanı (133/750)

Bu hareket, Ebu'l-Verd el-Kilâbî'nin isyanına bir reaksiyon olarak Cezîre'de ortaya çıkmıştır. Çünkü Ebu'l-Verd, baskıcı ve çoğu kimseyi hayal kırıklığına uğratan yeni Abbâsî iktidarına karşı başkalarının da ayaklanması için cesaretlendirici bir faktör olmuştur. Bu yeni isyancıların başında Emevîlerin son halifesi Mervân b. Muhammed'in Ermeniye valisi (amil) İshâk b. Müslim el-ʿUkaylî bulunmaktaydı. Cezîre halkı Abbâsîlere biatlarını

[242]et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 425.
[243] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh,** VI, 258.
[244]el-Meşhedânî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 709.
[245] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh,** VI, 113.
[246]el-Meşhedânî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 710.

bozarak, Emevî ailesine itaate döndüklerini ilan ettikten ve Emevilerin sembolü olan beyaz bayrakları kaldırdıktan sonra İshâk Ermeniye'den Cezîre'ye geldi ve isyanın liderliğini ele aldı. Bundan sonra isyancılar Cezîre'nin bütün şehirlerine yayıldılar. Önce Harrân'da Mûsâ b. Kaʿb'ı[247] ikametgâhında muhasara ettiler. Böylece onu ve askerlerini hareket etmekten alıkoydular. Kuşatma iki ay kadar sürdü. Cezîre'nin bütün şehirlerinden yüz bin kadar kişi İshâk'ın emirliğinde toplandı.[248]

Abbasilerin ilk halifesi Ebu'l-Abbâs es-Seffah, halifeliği teslim aldıktan bir sene sonra bu kadar çok sayıda Arabın kendisine karşı toplanmasından korktu. O, Cezîre halkının isyanını öğrendiğinde, bu Arap dalgasına karşı durması için kardeşi Ebû Caʿfer el-Mansûr'u göndermeyi kararlaştırdı.[249]

Ebû Caʿfer büyük bir orduyla Cezîre'ye doğru harekete geçti. Karkisyâ'ya vardığında, oranın halkının Emevîlere ait beyaz bayraklar taşıdıklarını gördü. Bunun üzerine Rakka'ya yöneldi fakat halkının karşı koymasından dolayı oraya giremedi. Rakka'nın âmili İshâk'ın kardeşi Bekkâr b. Müslim el-ʿUkaylî idi. Bunun üzerine Mansûr, İshâk'ın kuşatmasını kırmak için yönünü Harrân'a doğru çevirdi. Mûsâ da üç bin asker ile çıkıp Mansûr'a katıldı.[250]

Bekkâr, yanındaki Cezîre Araplarıyla beraber kardeşi İshâk'a yöneldi. İshâk Ruhâ'ya varınca, Dârâ ve Mardin'deki Rebîʿa kabilesine haber göndererek yardım talep etti. Bunun üzerine pek çok kişi gelip onlara katıldı. Hepsi Ebû Caʿfer Mansur'a karşı durdular. Aynı şekilde İshâk yanındakilerle beraber Sumeysât'a doğru yöneldi ve durumlarını sağlamlaştırmak için orada yedi ay kadar kaldılar.[251]

---

[247] İbnu'l-Kelbî, **Cemheretu'n-Neseb,** I, 360.
[248] el-Yaʿkûbî, **et-Târîh,** II, 354; ʿAtvân Huseyn, **ed-Daʿvetu'l-Abbâsiyye,** Mektebetu'l-Muhtesib, Riyâd, 2005, s. 476.
[249] ʿAtvân Huseyn**, a.g.e.,** s. 476.
[250] et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VII, 447; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** V, 43.
[251] el-Yaʿkûbî, **et-Târîh,** II, 300.

Ebû Caʿfer'le İshâk önderliğindeki Arap kabileleri arasında birçok savaş meydana geldi. Bu savaşlarda Ebû Caʿfer galibiyet kazanamayınca Ruhâ'ya yöneldi ve Bekkâr'la savaştı. Fakat buna karşı da zafer kazanamadı. Bekkâr uzun bir süre direnebildi.[252]

Halife Ebu'l-Abbâs, durumu öğrenir öğrenmez Cezîre halkıyla yapılacak savaşta Ebû Caʿfer Mansur'a yardımcı olması için amcası Abdullah b. Ali'yi gönderme kararı aldı. Bunun üzerine Abdullah ve beraberindeki altmış bin asker Cezîre'ye yöneldi. Ebû Caʿfer de İshak'ı muhasara operasyonuna katıldı. Kuşatmaya İshâk daha fazla dayanamadı ve Ebû Caʿfer'e haber göndererek eman diledi. Ebû Caʿfer, kardeşi halife Seffâh ile istişare etti. Ona ve beraberindeki ahaliye eman vermeyi uygun gördü. Bu emanın yazılmasıyla Cezîre'de durum düzeldi ve bölge tekrar Abbâsî hilafetinin hakimiyeti altına girdi.[253] İshak'ın isyanının sona ermesinden sonra, Seffâh ve kardeşi Mansur ile İshak arasında güçlü güven bağları tesis edildi.[254]

Ebû Caʿfer, Cezîre halkının isyanını bastırınca Ebu'l-Abbâs, onu Cezîre, Ermeniye ve Azerbeycân'a vali olarak atadı. Cezîre halkının ayaklanması Ebu'l-Abbâs için son derece tehlikeliydi. Çünkü bu, Abbâsî yönetimine karşı yapılan basit bir isyan değildi. Sebepsiz yere Arapların kanını döken ve onları öldüren Farsların hegemonyasına karşı başlatılmış bir Arap isyanıydı.[255]

Cezîre'nin Harrân, Rehâ, Karkîsyâ, Rakka, Nusaybin, Mardin ve Dârâ şehirlerinde, Abbâsîlere ve aynı şekilde Acemlere tepkili Arap kuvvetleri ortaya çıkmıştır. Onlar isyanlarını şu sözlerle dile getiriyorlardı: "Bizler ehl-i beyt'e yardım etmeyiz ve Benî Abbâs'a biat etmeyiz. Çünkü onlar dinsizlerin eliyle Arapların kanını dökmüşlerdir."[256]

---

[252]et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VII, 446.
[253]el-Yaʿkûbî, **et-Târîh,** II, 354; et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VII, 447; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** V, 430.
[254] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** X, 53; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn,** III, 75.
[255] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** V, 430.
[256]el-Belâzûrî, **Ensâbu'l-Eşrâf,** III, 177; et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** V, 447.

İshâk b. Müslim, bu isyanın liderliğini üstlendiğinde, "Boynumda bir biat vardır, onun sahibinin öldüğünü veya öldürüldüğünü öğreninceye kadar onu bırakmam" sözünü tekrar edip duruyordu.[257]

İshâk'a uygulanan kuşatmadan sonra, Ebu Caʿfer, Mervân b. Muhammed'in öldürüldüğü haberini ona ulaştırdı. İshâk kesin bir şekilde öğrenmeden bunu kabul etmedi. Mervân'ın öldürüldüğünü teyit ettikten sonra barış istedi ve onunla barış yapıldı.[258]

İshâk'ın sözlerinden şunu anlamaktayız: O, Abbâsîlere biat etmeyi reddetmemiştir. Herhangi bir makam ve mal da istememiştir. Onu isyana sevkeden şey, Mervân b. Muhammed'e yapmış olduğu biattır. O bu biatı bozmak istememiş, aksine Mervân'a yapmış olduğu biatı korumak ve ona bağlı kalmak istemiştir. Genel olarak Arap Emevî soyundan olanların kanlarının dökülmesi ve özellikle de Fars askerlerinin Mesleme b. Abdilmelik'in çocuklarına yapmış oldukları kötü muamele, bu bölgeleri Abbâsîlere karşı harekete geçirmiştir.

3.1.2. Nasr b. Şebes el-ʿUkaylî İsyanı (198-210/813-825)

Daha önce de belirtildiği gibi Emevî döneminde sahip oldukları yerlerinden ve kazançlarından mahrum bırakılmaları sebebiyle Şam halkı birkaç defa Abbasilere isyana kalkışmıştı ve bu isyanlar uzun süre devam etmişti.[259]

Abbâsîler, Arap kabileleri arasında fitne ateşi yakmışlardı. Bu onların bir kabileyi diğerine karşı tutma siyasetlerinden kaynaklanıyordu. Onlar, ilk dönemlerde tamamen Yemenli Araplara dayanmışlardı. Bu da Kayslı kabilelerin onlara kin beslemesine ve bunun sonucunda da anlaşmazlıkların çıkmasına yol açtı. Bundan bir süre sonra durum değişti ve bu defa Yemenli

---

[257] el-Belâzûrî, **a.g.e.,** III, 177; et-Taberî, **a.g.e.,** V, 447.
[258] İbnu'l-Esîr, **a.g.e.,** V, 435.
[259] İbnu'l-Esîr, **a.g.e.,** V, 434.

kabileler, kendilerini ihmal ederek Kayslı kabilelerin tarafını tutan Abbâsîlere isyan etmeye başladılar.[260]

Yemenli, Kayslı ve bütün Arap kabilelerinin Abbâsîlere karşı isyan ateşini yakmalarına sebep olan şey, halifelerin Araplara karşı uygulamış oldukları ihmal siyasetidir. Bu siyaset büyük ölçüde açıkça halife Me'mûn döneminde başlamıştır. Araplar, Farslıların konumlarının yüksek olmasına karşılık kendi konumlarının düşük olmasına isyan ediyorlardı.[261]

el-Emîn'in öldürülmesinden sonra Me'mûn yönetimi devraldı. Cezîre kabilelerinde Arapçılık eğilimleri ortaya çıktı. el-Emîn'in öldürülmesi Arap gruplar için bir kayıptı. Me'mûn'un yönetimi üstlenmesi ise Farslı gruplar için bir zaferdi. Bundan dolayı Araplar öfkelerini Nasr b. Şebes el-ʿUkaylî'nin isyanıyla gösterdiler.[262]

el-Emîn öldürülmesinden sonra Cezîre'de ve Şam'ın kuzeyinde durum düzelmedi. Arap kabileleri, Abbâsîlerin tercih ettiği Fars nüfuzuna karşı isyana kalkıştılar. Nitekim Nasr b. Şebes el-ʿUkaylî'nin isyanı Arap karakterli bir isyandır.

Nasr b. Şebes, Benî ʿUkayl b. Kaʿb b. Rebîʿa b. ʿÂmir kabilesindendi. Keysûm bölgesinde ikamet etmekteydi. Halife el-Emîn'e meylediyordu. Abdullah b. Sâlih b. Ali'nin el-Emîn'e yardım etmek için teşkil ettiği orduda gönüllü olarak asker olmuştu. el-Emîn'in öldürülmesi, herkes gibi onu da endişelendirdi ve Me'mûn'un Arap unsuruna bakışının değişeceğini anladı. Bundan dolayı 198/813 yılının sonunda Memun'a isyanını ilan etti. Cezîre'nin Şam'ın kuzeyinin değişik bölgelerine hakim olmayı başardı. Cezîre ve civar bölgelerinin sakinlerinden pek çok kişi, isteyerek veya korkarak veyahut beklentilere kapılarak kendisine katıldı. Kimisi hislerinde samimiydi. Kimisi de

---

[260] Emîne Baytâr, **el-Hayâtu's-Siyâsiyye ve Ehemmu Mezâhiri'l-Hadâre fî Bilâdi'ş-Şâm 132-385/750-968,** Menşûrâtu Vezâreti's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Dımaşk, 1980, s. 53.

[261] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** V, 227; İbn Baytâr, **Mevkifu'l-Kabâili'l-ʿArabiyye fî Bilâdi'-Şâm ve'l-ʿIrâk mine'd-Devleti'l-Fâtımiyye,** Menşûrâtu Vezâreti's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Dımaşk, 1986, s. 118-119.

[262] el-MeyâdîdîHâşiʿ, **Devletu Benî ʿUkayl fi'l-Mûsul min Sene 380-489,** Matbaʿatu Şefîk, Bağdat, 1968, s. 41.

mala tamah etmişti. Nasr, ordusuyla Fırat nehrini geçerek doğu tarafına doğru ilerledi ve bütün Fırat bölgesine hakim oldu. Daha sonra Harrân'ı muhasara etmeye kalktı.[263]

Nasr, Şam ve Cezîre bölgesindeki karışıklıklardan faydalandı. el-Emîn'in öldürülmesinden ve Me'mûn'un görevi üstlenmesinden sonra Şam beldelerinin birliği bozuldu. Kendisinde güç vehmeden herkes bir bölgeyi kontrolü altına almaya başladı. Me'mûn yönetimi üstlenince, Ahmed b. Ömer b. Hattâb er-Ribʿî Nusaybin ve yukarısına, Mûsâ b. Mübarek el-Yeşkurî Meyâfârikîn'e, Habîb b. Cehm Re'su'l-ʿAyn ve Kefertûsâ'ya, Osmân b. Temâme el-ʿAbsî Kınnisrîn'in köylerine, Abbâs b. Zufer el-Hilâlî sınır köylerine, Nasr b. Şebes Diyâr-ı Mudar'da Keysûm ve yukarısına hakimdi. Nasr, bunların en güçlüsü ve mukavemeti en şiddetli olanıydı.[264]

Nasr'ın isyanı Cezîre'de ve Fırat havzasında kaosa sebep olmuştur. Bu bölge Abbasi idaresinden tamamen koptu. Bunun üzerine halife Mansûr cesur, tecrübe ve deneyim sahibi komutan Tâhir b. Hüseyin'i,[265] Nasr'la savaşması için Rakka üzerine gönderdi. Tahir'i 195/883 yılında Mûsul, Cezîre ve Şam'a vali olarak atadı ve ondan elinde tuttuğu dağ köylerini, Fars, Ahvâz,[266] Basra, Yemen ve Kûfe köylerini Hasan b. Sehl'e teslim etmesini istedi.[267]

Tâhir b. Hüseyin, Nasr ile savaşmak için Rakka'ya doğru gitti. Ona mektup yazarak muhalefeti bırakmaya ve itaat etmeye çağırdı. Fakat Nasr bunu

---

[263] Yakut el-Hamevî, **Muʿcemu'l-Buldân,** IV, 497; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 297; **el-ʿUyûn ve'l-Hadâik,** s. 362; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn,** III, 241; el-Meʿâdîdî, **Devletu Benî ʿUkayl,** s. 41.

[264] el-Yaʿkûbî, **et-Târîh,** II, 445; İbn Rusteh, Ebû Ali Ahmed b. Ömer , **el-Aʿlâku'n-Nefsie,** Lyden, Matbaʿatu Berîl, 1891, VII, 107.

[265] "Tâhir b. Hüseyin. Ebû Tayyib Tâhir b. Hasan b. Musʿab b. Zurayk b. Mâhân. Me'mûn'un en büyük yardımcılarındandı" Bkz: İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-Aʿyân,** II, 517.

[266] "Fars topraklarında bir köyün adıdır. Fakat çoğuna göre bu ismin kendisi için kullanıldığı şehir, Ahvâz çarşısıdır" Bkz: Yâkût el-Hamevî, **Muʿcemu'l-Buldân,** I, 284.

[267] "Hasan b. Sehl: Ebû Muhammed Hasan b. Sehl b. Abdillah es-Serahsî. Kardeşi Fadl'dan sonra Me'mûn'un vezirliğini yapmıştır" Bkz: İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-Aʿyân,** II, 120; Ebû Abdillah Muhammed b. ʿAbdûs el-Cehşyârî, **el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,** Thk. Mustafa es-Sekâ ve Diğerleri, Matbaʿatu Mustafa el-Halebî, I. Baskı, byy., 1983, s. 230.

kabul etmeyerek aralıklarla savaşa devam etti ve Tahir Nasr karşısında ciddi bir başarı kaydedemedi.[268]

Nasr b. Şebes el-ʿUkaylî, el-Cezîre'de kuvveti artıp etrafında toplananların sayısı çoğalınca Harran'ı muhasara etti. Bunun üzerine Tâlibîlerden bir grup yanına gelerek kendisine şunları söyledi: "Abbâsoğullarını korkutup adamlarını öldürdün ve Arapları onlardan uzaklaştırıp kurtardın. Eğer bir halifeye biat edersen, bu senin durumunu daha da güçlendirir". Nasr b. Şebes onlara: "Bu halife kimlerden olacak?" diye sordu. Onlar: "Ali b. Ebî Tâlib soyundan birine biat edelim" dediler. Bunun üzerine Nasr b. Şebes: "Kadir bilmez siyahî bir köleye (evlâdü's-sevâdât) biat edeyim sonra da beni hiçe sayarak: "Beni yaratan, rızkımı veren Allah'tır" desin öyle mi?" Bu defa onlar: "Emevilerden birisine biat edelim" dediler. Nasr b. Şebes onlara şunu dedi: "'Emevilere talih arkasını dönmüştür. Talihi ters dönen kimse asla ikbale ulaşamaz. Talihin kendisine sırt çevirdiği bir kimse bana selam verse, talihsizliği mutlaka bana geçer. Benim gönlüm Abbâsoğullarından yanadır. Ben Abbâsilere karşı sadece Arapları korumak için savaştım, çünkü onlar Acemleri Araplardan üstün tutuyorlar"[269]

Nasr'ın sözleri açıkça onun mal, saltanat ve kaosu yaymak için çalışmadığını göstermektedir. Me'mûn'a karşı çıkması, onun Farslıları Araplardan üstün tutmasından ve bütün alanlarda Arapların konumunu düşürmesinden dolayıdır. Yoksa o, esasen Abbâsî devletiyle beraberdi ve tümden ona karşı değildi.

Tâhir ile Nasr arasındaki savaş 205/820 yılına kadar yedi sene devam etti. Nasr, Tâhir'e karşı peş peşe zaferler kazandı. Onu Keysûm ve Rakka'da yendi ve askerlerinden çoğunu öldürdü. Bu sırada Me'mûn, Tâhir'i, babası Hüseyin b. Musʿab'ın Horasan'da ölmesinden sonra Bağdat'a çağırdı. Me'mûn

---

[268] İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, **el-Meʿârif,** Thk. Servet ʿAkkâşe, el-Hey'etu'l-Mısriyye, II. Baskı, Kahire, 1992, s. 169; et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 580; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam,** X, 442; İbn Tayfûr, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ebî Tâhir, **Târîhu Bağdâd**, Leibzig Baskısı, 1908, VI, 34.

[269] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 308; el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 334; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn,** III, 241.

onun cenazesinde hazır bulundu. Ardından Tâhir'i Bağdat'a çağırdı ve bu defa Nasr b. Şebes'le savaşması için Tahir'in oğlu Abdullah'ı Rakka'ya gönderdi.[270]

Tâhir b. Hüseyin, Nasr ile savaşmasında ihmalkâr davranmakla suçlanmıştır. Rakka'da savaşla geçirdiği beş yıl boyunca, Nasr'ı bozguna uğratmak için ciddi bir çaba içerisinde olmamıştır. Tâhir'in bazı sözleri de bunu desteklemektedir.[271]

Me'mûn, ona fethettiği ve elinde tuttuğu Cibal, Fars, Ahvâz, Basra, Yemen ve Kûfe köylerini Hasan b. Sehl'e teslim etmesini ve Nasr ile savaşmak için Şam ve Cezîre'ye yönelmesini emrettiği zaman, Tâhir şöyle demiştir: "Halife için savaştım, onu halifeliğe getirdim yükledim ve şimdi kalkıp bana bunu yapıyor. Halbuki buraları komutanlarımdan birine vermesi gerekirdi.[272]

Tâhir başka bir zaman da şöyle demiştir: "Emirü'l-Müminin bana adil davranmadı". Tahir'in, Nasr ile savaşta gevşek davranması, Sehl ailesinden yediği darbeden dolayıdır. Çünkü Sehl ailesi onu, Irak'ta fethettiği toprakların ürünlerinden mahrum bırakmıştılar. Tâhir hakkında bilinen şey şudur: O cesaretli bir komutandır. Harp sanatında ve orduları düzenlemede ve ince planlar yapmada çok bilgiliydi. Şayet isteseydi Nasr'ı yenebilirdi. Fakat onun aleyhinde birçok etken bir araya gelmişti. Kendi görevi için Nasr'la savaşmak istemedi. Ayrıca bunun için bütün kuvvetini de ortaya koymadı. Diğer taraftan Nasr, Araplıklarıyla övünen, Arapların gücünü ve bağımsızlığını hisseden pek çok destekçiyi yanında toplamıştı.[273]

Tahir başarılı olamayınca halife Me'mûn, Nasr'la savaşabilecek başka bir komutan aramaya başladı ve sonunda bu görev için Tahir'in oğlu Abdullah'ta karar kıldı. Abdullah'ı Rakka'dan Mısır'a kadar uzanan bölgeye vali olarak atadı. Onu Nasr ile savaşmakla yükümlü tuttu. Me'mûn'un

---

[270]et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk, VIII, 580;** İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 362; İbn Tayfûr, **Târîhu Bâğdâd,** VI, 35.
[271]el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 332; Yazarı Mechul, **el-'Uyûn ve'l-Hadâik,** s. 419; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** X, 244; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân,** II, 52.
[272]et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 580; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 362.
[273]el-Ya'kûbî, **et-Târîh,** II, 446; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân,** II, 52.

kuvvetlerinin Nasr karşısında hezimete uğramasından sonra, Tâhir b. Hüseyin, oğlu Abdullah'a meşhur olan vasiyetini yapmıştı. O vasiyette adab, siyaset ve ahlakî ilkeler bir araya getirilmişti. O bu vasiyette, ayrıca din, dünya, yönetim, görüş, siyaset, mülk ve tebaanın ıslahı, biatı koruma, halifelere itaat etme ve hilafetin kıymetini takdir etme gibi birçok konuya değinmişti.[274]

Abdullah b. Tahir, babasının yedi yıl boyunca savaştığı Nasr b. Şebes el-Ukayli ile beş yıl birçok savaş yaptı (205-210/820-825), fakat Nasr'ın isyanını bastıramadı. Bu süre içinde isyanı barışçıl bir şekilde bitirme çabaları da oldu. Fakat her iki taraf da, yani Nasr ve Me'mûn, birbirlerine taviz vermediler ve pozisyonlarını terk etmediler.[275]

Nihayet Abdullah sonucu lehine çevirmeyi başardı ve 209/804 yılında Nasr'ı bulunduğu yerde kuşattı. Baskıyı arttırınca da Nasr, eman diledi. Burada Me'mûn, Cezîre ehlinden Caʿfer b. Muhammed el-ʿÂmirî isminde deha ve kibarlığıyla ünlü olan bir adamı Nasr ile müzakere etmekle görevlendirdi. Caʿfer, Suruç'ta bulunan Nasr'ın yanına gitti.[276] Me'mûn'un kendisinden teslim olması ve isyanı durdurması isteğini bildirdi. Nasr da Me'mûn'un halısına basmama şartıyla kabul etti. Onun bu isteği Me'mûn'u rahatsız etti. Caʿfer şöyle dedi: Allah'a yemin ederim, buna kesinlikle kabul etmem. Eğer halıma basıncaya kadar bana gömleğimi satmayı bildirseydin! Ona ne oluyor da benden nefret ediyor.[277]

Görüşmelerden bir sonuç alınamaması üzerine Abdullah, Nasr'la yeniden savaşa döndü ve onu Keysûm'da kuşattı. Nasr'a yardım eden şahsiyetleri engelledikten sonra ancak onu yenebildi. Kuşatma esnasında Nasr ile Abdullah arasında bazı konuşmalar oldu. Daha sonra Abdullah, Nasr'ı sıkıştırmaya başladı. Nihayet Nasr, eman dilemek durumunda kaldı. Bu

---

[274]el-Yaʿkûbî, **et-Târîh,** II, 456; et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 582; İbn Tayfûr, **Târîhu Bâğdâd,** VI, 35-36; **el-ʿUyûn ve'l-Hadâik,** s. 451-452; İbnu'l-Cevzî, **el-Muntazam,** X, 49.

[275]et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 598-599; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn,** III, 252.

[276] "Suruç, Diyâr-ı Mudar'da Harrân'a yakın bir şehirdir" Bkz: Yâkût el-Hamevî, **Muʿcemu'l-Buldân,** III, 216.

[277]el-Yaʿkûbî, **et-Târîh,** II, 459; el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 366; **el-ʿUyûn ve'l-Hadâik,** s. 455; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn,** III, 252-254.

durumda Abdullah, Me'mûn'a mektup göndererek, Nasr'ın eman dilediğini bildirdi. Me'mûn'da onun için bir eman yazısının yazılmasını emretti.[278]

Nasr, eman diledikten sonra Rakka'dan ayrılıp Bağdat'a doğru gitti. 210/825 yılında oraya ulaştı. Me'mûn kendisini koruyacak muhafızlar verdi. Abdullah b. Tâhir, Nasr'ın sığındığı Keysûm'u yıkmaya ve tahrip etmeye koyuldu.[279]

Ukayli kabilesi reisi Nasr b. Şebes'in Abbâsîlere karşı olan isyan sırasında, Cezîre bölgesinde çok sayıda insan öldürüldü; isyan bölge şehirlerinde iktisadî ve içtimâî durumu olumsuz etkiledi. Nasr, oniki yıl süren isyanda pek çok paraya ihtiyaç duymuş ve bu paralar Cezîre'den kendisine gönderilmişti. Cezîre, isyan yükünü sırtında taşıdı. İsyan sebebiyle Cezîre pek çok mal, ürün ve sanayisini kaybetti. Savaş ortamından dolayı yollar kapanmış ve bunun neticesinde de ticaret bir süre durmuştur.[280]

3.2. Ehl-i Beyt İsyanları

Abbasiler döneminde Cezire'deki Ehl-i Beyt isyanlarından bahsetmezden önce Emeviler dönemindeki mezhebi hareketlere kısaca göz atmakta fayda vardır. Daha önce de belirtildiği üzere Cezire bölgesi daha Hicri ilk asırda çeşitli mezhep mensuplarının faaliyetlerine sahne olmuştur. Bu dönemde Şiilik içinde mütalaa edilen Haşebiye, Nusaybin'de faaliyet göstermiştir.[281]

Haşebiyye'nin Nusaybin'e gelişini Muhtar es-Sakafi'nin Abdullah b. Zübeyr'in güçlerine yenilmesinin ardından, Irak bölgesinden kaçış olarak izah etmek mümkündür. Nusaybin'de hakimiyet kurmaları ise daha çok merkezi otoritenin zaafından kaynaklanmaktadır. Çünkü o dönemde iktidarda bulunan

---

[278] et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 600; İbn Tayfûr, **Târîhu Bağdâd,** VI, 140; Hasan Beyûd, **er-Resîlu's-Siyâsiyye fi'l-'Asri'l-Abbâsi'l-Evvel,** Vezâretu's-Sekâfe, Dımaşk, 1966, s. 245.

[279] et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 6.

[280] İbn Haldûn, **el-'İber,** V, 23.

[281] Bozan, **a.g.e.,** s. 141.

Ernevilerin bir yandan Hicaz'da isyan eden Abdullah b. Zübeyr ile öte yandan kendi iç problemleri ile meşgul olmaları, diğer bölgeler ile yeterince ilgilenmelerine imkan vermemiştir. Bu da Haşebiyye'nin mahalli düzeyde bir hakimiyet kurmasına imkan vermiştir. Tamamen *Siyasal-Karizmatik Liderci* bir din söylemine sahip olan bu hareket, Şiiliğin ortaya çıkışı sürecinde önemli bir role sahiptir. Zira mezhebi bazı kavramları kullanarak Şiiliğin aşırı söylemi olarak kabul edilen ilk fikirleri ileri sürenler bunlar olmalıdır. Bu tür fikirlerin geliştirilmesinde Nusaybin'deki hakimiyet süreçleri göz ardı edilemez. Ancak Haşebilik fikrinin Nusaybin'in yerlileri tarafından kabul gördüğüne ya da yöreyi önemli ölçüde etkilediğine dair bir veri tespit edilememektedir. Bunun nedeni Haşebiyye'nin buraya göçüp yerleşen kabilelerden ziyade, geçici olarak burada ikamet eden ve yerli halkla müspet bir temas kuramayan savaşçılardan oluşmasında aranabilir.[282]

Abbasiler döneminde ise Cezire'de Alevi Şiîler'den, ilk defa 121 yılında Kûfe'de Zeyd b. Ali isyanı başladığında, Zeyd'in Abdullah el-Ezdî'nin kızıyla evlenmesinin ardından bahsedilmektedir. Bu tarihte Zeyd, Mûsul halkına mektup yazarak onları kendisine itaat etmeye çağırdı. Ancak elçisi, Yûsuf b. Ömer tarafından öldürüldü.[283] Mûsul halkı Zeyd'i isyanında destekleyenlerdendi. Çünkü Yahyâ b. Zeyd, babasının öldürülmesinden sonra Mûsul'a sığındı ve Musul halkı onun burada gizlenmesine yardım etti.[284] Bu bilgilerden Mûsul halkının Alevîlerlere sevgi beslediğini anlamaktayız.

3.2.1. Muhammed Zu'n-Nefsi'z-Zekiyye'nin Kardeşi İbrâhîm'in İsyanı (145/762)

Abbasiler döneminde yoğun işkence ve kovuşturmalara uğrayan Ehl-i Beyt mensupları, Ebu Cafer Mansur döneminde defalarca isyan etmişlerdir.

---

[282] Bozan, 131-132
[283] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 44.
[284] el-Isfahânî, **Mekâtilu't-Tâlibîn,** s. 135, 145, 153.

Ehl-i Beyt'in önde gelen temsilcilerinden Muhammed en-Nefzü'z-Zekiyye'nin ve kardeşi İbrahim'in isyanları bunların başlıcalarıdır. [285]

İmam Mâlik, halkın Muhammed Zu'n-Nefsi'z-Zekiyye'nin isyanına katılmaları konusunda Abbâsîlerin aleyhinde fetva verdi. Onun fetvaları halife Ebû Caʿfer el-Mansûr'u ve onu kamçılayan Medine valisini kızdırdı.[286] İbrâhîm Şam'ı terkedip Basra'ya gitmek için Mûsul'a geldi ve h. 143 yılında isyan etti.[287] Şam'a geldiğinde Âl-i Kaʿkaʿ b. Huleyd el-ʿAbsî'ye misafir olmuştu. Kınnisrîn'de bulunan Fadl b. Sâlih b. Ali, Ebû Caʿfer'e bir mektup yazarak, onun Basra'ya doğru gittiğini haber verdi. Bunun üzerine el-Mansûr, çeşmelerin yakılması ve gözetleme kuleleri kurulmasını emretti.[288] İbrâhîm, Basra'ya giderken yolu üzerinde bulunan Musul'a uğradı; burada bir süre gizlendi. Burada şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Talep beni Mûsul'a gitmeye zorladı. Nihayet Ebû Ca'fer'in sofralarına oturdum. Çünkü o oraya gelmiş ve beni istemişti. Buna hayret ettim."* Öyle anlaşılıyor ki İbrâhîm, Mûsul halkından ve Cezîre'nin diğer ahalisinden destek bulamadığı için orayı terk etmiştir.

İbrahim, Cezîre ve Mûsul'dan ayrıldıktan sonra, Enbâr'a, oradan da Bağdat, Medâin ve Vâsıt'a gitti.[289] Sonra Basra'ya gitti ve orada isyanını ilan etti.[290]

Bu isyanda da görüldüğü üzere Cezîre'de Alevilere karşı sevgi besleyen büyük bir kitle bulunmaktadır. İbrâhîm'in isyanının başarısız olmasından sonra kardeşleri çeşitli yerlere dağıldılar. Onlardan Mûsâ, Cezîre taraflarına gitti.[291]

---

[285] Bkz: Zorlu, **Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasî İsyanlar,** s. 218-262.
[286] es-Sâmerrâî, **Târîhu'l-ʿArab ve Hadâretuhum fi'l-Endülüs,** s. 112. Zu'n-Nefsi'z-Zekiyye'nin isyanı hakkında bkz: Zorlu, **a.g.e.,** s. 218-262.
[287] et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VII, 624.
[288] el-Meşhedânî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 747.
[289] Fârûk, **el-Abbâsiyyûne'l-Evâil,** I, 204; el-Isfahânî, **Mekâtilu't-Tâlibîn,** s. 317.
[290] el-Meşhedânî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 749.
[291] İbn Haldûn, **el-ʿİber,** III, 408; el-Mesʿûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali, **Murûcu'z-Zeheb ve Meʿâdinu'l-Cevher,** Dâru'l-Endülüs, V. Baskı, Beyrut, 1983, III, 307.

3.2.2. Ebu's-Serâyâ Sırrî b. Mansur eş-Şeybânî İsyanı (200/815)

Cezîre'de en önemli Alevî şahsiyetlerden biri olan Ebu's-Serâyâ hac zamanında önemli Alevî şahsiyetlerden biri olan İbn Tabâtaba ile görüşmüş ve Cezîre'de kıyam için onunla ittifak yapmıştır.[292]

Ebu's-Serâyâ ilk zamanlarında geçimini merkep kiracılığı ile sağlıyordu. Sonra durumu düzelen Ebu's-Serâyâ çevresine bir grup insanı toplayarak Cezîre'de Temîmoğullarından bir adamı öldürdü ve yanında bulunan eşyalarını aldı. Bunun üzerine aranmaya başlandı, fakat gizlendiği için bulunamadı. Bir müddet sonra Fırat'ı geçerek Suriye tarafına gitti ve oralarda yol kesmeye başladı. Bundan sonra da otuz süvari ile birlikte Ermeniye'de bulunan Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî'ye iltihak etti. Esed, Ermeniye valiliğinden azledilince Ebu's-Serâyâ, Ahmed b. Mezyed'in yanına gitti. Ahmed onu Emîn ile Me'mûn arasındaki kargaşada Herseme'nin yanına casus olarak gönderdi. Ebu's-Serâyâ'nın şecaat ve kahramanlığı öteden beri bilinmekteydi. Herseme, Ebu's-Serâyâ'nın gönlünü kendine çekmek için ona bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Herseme'ye meyleden Ebu's-Serâyâ bu defa onun askerine katıldı. Bu arada yanına Cezîre'den bir hayli Arap geldi ve onlar için Herseme'den erzak aldı. Bu sırada Ebu's-Serâyâ'nın yanına iki bine yakın piyade ve süvari toplandı ve kendisine "Emîr" olarak hitap edilmeye başlandı.[293]

Daha sonra Ebu's-Serâyâ, kendisinin ve arkadaşlarının erzakını kesen Herseme'ye geri döndü. Bunun için ʿAynu't-Temr'de isyan etti. Sonra Dakûk ve Enbâr'a gitti. Oranın emirini öldürerek oradaki mallara el koydu. Geçici olarak orayı terk etti, ancak ekinler olgunlaşıp harman zamanı, erzak takviyesi almak amacıyla tekrar döndü. Buradan Cezîre'ye yöneldi ve Rakka'ya gitti.

---

[292] el-Isfahânî, **Mekâtilu't-Tâlibîn,** s. 518-519; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 302.
[293] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 303.

Yolda Tavk b. Mâlik et-Tağlibî ile karşılaştı. İbn Malik de bölgedeki kabile mücadelesine katılmıştı.[294]

Ebu's-Serâyâ'yı Rakka'da İbn Tabâtaba adıyla bilinen Muhammed b. İbrahim karşıladı. Ebu's-Serâyâ İbn Tabâtaba'ya biat etti ve ona: "Kûfe'de buluşmak üzere sen su yoluyla hareket et, ben de karadan geleceğim" dedi.[295] Kûfe'de çok sayıda Şiî ve Alevi'nin desteğini alarak şehri istila ettiler. Ebu's-Serâyâ Kûfe'de dirhemler bastırdı. Askerlerini Basra ve Vâsıt'a yürüttü. Bu sırada İbn Tabâtaba'nın ansızın ölümü onu zor durumda bıraktı.[296]

Ancak hilafet, isyancı kuvvetleri Kûfe'den çıkaramayınca isyana karşı gözetleme yerlerini tuttu. Ebu's-Serâyâ sonra Basra'ya gitti. Daha sonra Ahvâz'a sonra da Hûzistân'da bulunan Sûs'a geldi. Sonra Horasan yoluna yöneldi. Herhangi bir hedefi gerçekleştirmede başarısız olduktan sonra Cezîre'ye gitti. Cezîre'ye gitmesi savaşta yaralanması ve arkadaşlarının kendisini terk etmesinden sonra oldu. Orada Re'su'l-ʿAyn'daki evine gitti. Celûlâ'ya geldiğinde yakalandı ve Nehrevân'da bulunan Hasan b. Sehl'in yanına getirildi. Hasan b. Sehl, Ebu's-Serâyâ'yı öldürdü, başını Me'mûn'a gönderdi, gövdesini ise Bağdâd köprüsünün üzerine astı.[297]

3.3. Mûsul'daki İsyanlar

Cezîre'nin bütün şehirlerinde isyanlar ve direnişler yayıldı. Bunları harekete geçiren şey, Arapların dökülen kanlarının intikamını almak ve zedelenen itibarlarını savunmaktı. Aynı zamanda yönetimin baskıları, emniyet ve huzurun olmayışı, iktisadî bozulma, Fars tasallutu ve daha birçok sebep de bu isyan ve direnişleri tetikleyen faktörler arasındadır. Mûsul, kaosa sebep olan

[294] el-Meşhedânî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 752.
[295] el-Meşhedânî, **a.g.e.,** s. 752
[296] el-Isfahânî, **Mekâtilu't-Tâlibîn,** s. 522-523.
[297] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 309; **el-ʿUyûn ve'l-Hadâik,** IV, 347; el-Isfahânî, **Mekâtilu't-Tâlibîn,** s. 547-548.

hareketlerin merkezi olmuştur. Kaos ve çekişme hadiseleri her yıl tekrarlanmıştır.[298]

Diğerleri gibi Mûsul ahalisi de Emevîlerin mevalileri idiler. Her fırsatta Abbâsîlere karşı kızgınlıklarını ifade etmekten kaçınmamışlardır. Mûsul halkı Abbâsî devletinin hakimiyetinin ilk yıllarında çok sıkıntı çekmiştir. 133/751 yılında Musul valisi ve Zenci askerleri tarafından kadın ve çocukların dışında otuz bine yakın hür erkek öldürülmüştür.[299]

3.3.1. Mûsul Halkının Birinci İsyanı (133/751)

Arap tarihçilerinin eserlerinde, Mûsul halkının isyanlarını detaylı olarak anlatan rivayetler yer almamaktadır. Bu isyanlarla ilgili bilgilere sadece el-Ezdî'nin eserinde rastlamaktayız. Ezdî, ayrıntılı bir şekilde Mûsul halkının isyanlarını, sebeplerini, hadiselerini ve neticelerini anlatmıştır.

Bu dönemde Musulluların ilk isyanı Abbasilerin gönderdiği valiyi kabul etmemeleri üzerine başlamıştı. Şöyle ki: Halife Ebu'l-Abbâs es-Seffâh, Muhammed Benî Hasʿam'ın[300] azatlısı olan Muhammed b. Savl'u Mûsul'a vali olarak atamıştı. Fakat Mûsullular, Muhammed b. Savl'ın valiliğine itiraz ettiler ve "Yöneticimizin, Hasʿam'ın bir azatlısı olmasına rıza göstermeyiz" dediler.[301]

Mûsullular, halife Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'a haber göndererek, Muhammed b. Savl'ın valiliğini kabul etmeyeceklerini bildirdiler ve onun yerine Muhelleb ailesinden olan Ermeniye valisinin atanmasını istediler. Halife, Mûsul halkının bu tavrından rahatsız oldu ve Muhammed b. Savl'dan Mûsul'da kalmasını istedi. Muhelleb'e de haber göndererek Mûsul'dan

---

[298] el-Meşhedânî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 714.
[299] Hamûdî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye,** s. 125.
[300] Hasʿam, Kahtânîlerin Enmâr kolundandırlar. Oturdukları yerler Yemen ve Hicâz'dır. Bkz: el-Kalkaşendî, **Nihâyetu'l-Ereb,** s. 227. Benî Hasʿam'ın Ezd'in kardeşi Sebe'nin Enmâr kolundan olduğu da söylenmiştir. Bkz: İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saʿîd el-Endülüsî, **Cemheretu Ensâbi'l-ʿArab,** Thk. Lecnetün mine'l-ʿUlemâ, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1983, s. 365.
[301] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsl,** s. 146..

çıkmasını emretti. Ebu'l-Abbâs, ona tuzak kurarak hayatını sonlandırdı. Denizde boğarak onu öldürdü. Yanında bulunan bir miktar askeri Mûsul'da bırakmıştı. Ebu'l-Abbâs onların üzerine de komutanlarından birini gönderdi.[302]

Daha sonra halife Ebu'l-Abbâs, Mûsul halkının isteğini kabul ederek, Muhammed b. Savl'ın yerine kardeşi Yahyâ b. Muhammed'i vali tayin etti. Yahyâ on iki bin askerle gelerek valilik konağına yerleşti. Bu arada Muhammed b. Savl da Mankûşe sarayına geçti.[303]

Vali Yahyâ b. Muhammed Mûsul'a geldi ve bir süre sonra şehrin erkeklerini sarayına çağırdı ve çağrıya uyup gelenlerden on iki bin adamı öldürdü. Bu olaydan ötürü Mûsul halkı korkuya kapıldı ve silahlanarak Abbasi valisi ve askerlerine isyan etti. Bu arada valinin münadisi "mescide girenin emniyette olacağını" duyurdu. Bunun üzerine erkeklerin yanısıra, kadın ve çocuklar koşup mescide girdiler. Sonra mescidin kapıları kapatıldı. Etrafı süvari askerler tarafından kuşatıldı. Muhammed b. Savl ve askerleri mescidde kimlerin olduklarını ve meselenin ne olduğunu bilmeden peş peşe adamları öldürmeye başladılar. Öldürdükleri hür insanların sayısı on iki bine kadar ulaştı. Kölelerin sayısı ise sayılamayacak kadar çoktu. Geceleyin vali Yahyâ, kadınların feryatlarını ve ağlamalarını işitti. Bu feryatların sebebini sorduğunda, bu kadınların erkeklerinin öldürülmelerinden dolayı ağladıklarını öğrendi. Bunun üzerine kadınlar da dahil herkesin öldürülmesini emretti.[304]

Mûsulluların öldürülmesi üç gün devam etti. Dördüncü günde Yahyâ b. Muhammed atına binerek, geri kalan Mûsulluları öldürmek için harekete geçti. Hâris b. Cârud'un evinden bir kadın onun yolunu kesti. Askerleri onu öldürmeye kalkıştılar. Ancak o mani olmaya çalıştı. Bunun üzerine kadın ona şöyle dedi: "Sen Benî Hâşim'den değil misin? Sen Resulullah'ın amcasının

---

[302]el-ʿAmrî, Yâsîn b. Hayrullah el-Hatîb, **Munyetu'l-Udebâ fî Târîhi'l-Mûsuli'l-Hudebâ,** Thk. Saʿîd ed-Deyûcî, Dâru'l-ʿArabiyye li'l-Mevsûʿât, byy., 2013, s. 210.
[303]el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 147.
[304]el-Yaʿkûbî, **et-Târîh,** II, 357; el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 146-147; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** V, 444.

oğlu değil misin? Zencilerin[305] Müslüman Arap kadınlarını nikahlamaları sana dokunmuyor mu?"[306]

Ertesi günün sabahında Yahyâ, karargâhında bulunan zenci askerlerini topladı. Sayıları dört bin kadardı. Onlar, kendilerine mal ve bağış verileceğini zannettiler. Hepsi bir araya toplandıktan sonra Yahyâ onların öldürülmesini emretti. Böylece Mûsul'da kan dökülmesi durdu.[307]

Musulluların kanlarının dökülmesinin sebebi, onların Emevîlere meyletmesi değildi. Emevî devletinin hüküm sürdüğü yıllarda, özellikle de son yıllarında, Mûsul'da cereyan eden hadiselere bakıldığında, kan dökmeyi gerektirecek bir sebebin olmadığı görülecektir. Çünkü Mûsul halkı, Emevilerin son halifesi Mervân b. Muhammed'e karşı Haricîlerin yanında savaşmışlardır. Mervan, Zâb'daki savaşta Abbasi ordusuna yenildiğinde, korunmak için Mûsul'a doğru gelmiş, ancak Mûsul halkı onu kabul etmemişti.[308]

Abbâsî devletinin ilk yıllarında bazı Mûsulluların kendilerine yardım ettiklerini görmekteyiz. Ancak halife Ebu'l-Abbâs es-Seffah, Mûsul halkının tayin ettiği valiyi kabul etmemesinden, yani kendisinin kararına itiraz etmelerinden rahatsız oldu. Bu da onun gözünde onların değerinin düşmesine sebep oldu.[309]

Musulluların bu şekilde toplu bir katliama maruz kalması şehrin geleceği üzerinde kalıcı izler bıraktı. Çünkü otuz binden fazla kişi öldürülmüş, şehir tahrip edilmişti. Mûsul'un ileri gelenleri ve Şurayh b. Şurayh b. Ömer b. Seleme el-Havlânî, Sâik b. Şecâc, ʿArâhim b. Muhtâr el-Ezdiyânî, Ali b.

---

[305] "Sınır boylarında oturan, derileri siyah, saçları kıvırcık, dudakları kalın, burunları basık Sudanlı bir topluluktur" Bkz: el-Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yaʿkûb, **el-Kâmûsu'l-Muhît,** el-Muessesetu'l-ʿArabiyye, Beyrut, Trz., s. 159.

[306] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 149; İbnu'l-Verdî, Zeynuddîn Ömer b. Muzaffer, **Tetimmetu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer,** el-Matbaʿatu'l-Haydariyye, II, Baskı, Necef, 1969, I, 2.

[307] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 149; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** V, 444; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn,** III, 177; İbnu'l-Verdî, **Tetimmetu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer,** s. 290.

[308] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 151, et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VII, 439.

[309] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 151, et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VII, 439.

Nuʿaym el-Humeydî, Zübeyr b. İyâs ed-Dehlî ve Hâkân b. Yezîd er-Rahebî gibi muhaddis ve fakihler öldürülmüştü.[310]

İbn Hazm'ın rivayetine göre Mûsul halkından sadece dört yüz kişi kurtuldu. Vali Yahyâ şehrin sakinlerinin büyük bir ekseriyetini öldürmesinin yanısıra hayvanların büyük bir çoğunluğunu, özellikle köpek ve horozları da öldürtmüştü.[311] İşte bu yıkımdan dolayı şehir tamamen boşalmıştı. Çarşılar kapanmış, iktisadî ve kültürel hayat durmuştu. Ezdî, Mûsul çarşısının ancak üç sene sonra imar edilebildiğini söylemektedir.[312]

Bu feci akıbetin ardından Abbâsî devleti Musul'da istikrarı sağlamak ve şehirdeki iktisadî hayatı canlandırmak için bazı girişimlerde bulundu. Bu girişimlerin bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Öldürülenlerin diyetini ödemek –ki bu aynı zamanda Yahyâ'nın haksız yere kıyım yaptığını göstermektedir- İsmâîl b. Ali'nin Mûsul'a vali olarak atanması –o da şehrin durumunu düzeltmek için çalıştı-, halife Ebû Caʿfer el-Mansûr'un Cezîre'yi ve bu arada Mûsul'u ziyaret etmesi ve durumunu incelemesi de bunun bir göstergesidir.[313]

3.3.2.Benî Tağlib Kabilesinin İsyanı (171/787)

Ravh b. Sâlih el-Hemdânî, halife Hârûn Reşîd tarafından Benî Tağlib'in zekatını toplamakla görevlendirilmişti. Ravh, Mûsul'un komutanlarından olup oraya yerleştirilmişti. Yaşanan gelişmelerden Ravh'ın Benî Tağlib'e kötü davrandığı anlaşılmaktadır.

İki taraf arasında yaşanan bir olay yüzünden Ravh, Tağliblilere kin besledi ve onları bir gece baskını ile öldürmeye karar verdi. Yanındaki dört bin atlıyla onların üzerine gitti. Sincâr'a bağlı Necdiyye köyüne kadar gitti ve oraya yerleşti. Benî Tağlib'e saldırmak için fırsat kollamaya başladı. Ravh'ın kendilerine yönelik niyetini öğrenen Benî Tağlibliler, kabilenin süvarilerini

[310]el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 146-148.
[311] İbn Hazm, **Cemheretu Ensâbi'l-ʿArab,** s. 1.
[312]el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 152.
[313]el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 152.

toplayan Hirkal b. Mihcen Ebû Matar el-Mâlikî'nin yanına gittiler. Tağlibli süvariler geceleyin ansızın Ravh'a saldırmayı planladılar. Hirkal, yaptığı saldırıyla Ravh'ı ve birkaç arkadaşını öldürmeyi başardı. Bunun üzerine Ravh'ın arkadaşlarından bazıları, durumu Ravh'ın kardeşi Hâtem b. Sâlih el-Hemdânî'ye haber verdiler. Hâtem, bir grup askerle birlikte Sukkeyr'de[314] murabıtlık görevi yapıyordu. Hâtem yanındaki askerleri topladı ve Husayn b. Zübeyr b. Sâlih el-Hemdânî'yi dört bin süvariyle Mûsul'a gönderdi. Husayn, Tağliblilerden birçok kişiyi öldürdü, birkaç kişiyi de esir aldı. Hâtem ve Husayn daha sonra Benî Useyd'in[315] bulunduğu şehre girdiler ve oranın sakinlerini öldürdüler.[316]

Bu hareketin bir sonucu olarak, Nezârlı bir grup Mûsul'u terkedip Rebîʿa ve Mudar yurtlarına doğru gittiler. Bu kabileler birbirlerine bir türlü alışamadılar. Her iki taraftan birçok kişinin öldüğü Meydân savaşından sonra bazı hadiseler meydana gelmiştir.[317]

3.3.3. Attâf b. Süfyân el-Ezdî'nin İsyanı (177/793)

Musul Miladi 751'de Abbâsîlerin eliyle tahrip edildikten sonra 177/893 yılında buradaki halk Abbâsîlerin siyasî ve iktisadî tahakkümüne bir kez daha isyan etti. Bu isyana öncülük eden Mûsul'un komutanlarından güç ve cesaret sahibi Attâf b. Süfyân olmuştur. İsyan etme gerekçesi, devletin halka uygulamış olduğu ağır malî yükümlülükler olmuştur. Halk artan vergilerden, vergi memurlarının uyguladığı katı tutumlardan muzdarip olmuştu. Vergi memurları insanların ekonomik durumlarını gözetmiyor, elde edilen ürünün azlığına ve çokluğuna bakmaksızın öşür topluyorlardı. Ayrıca Abbâsîlerin Araplara karşı gütmüş oldukları olumsuz siyaset de bu isyanı tetikleyen faktörlerden biri olmuştur. Bunun için Attâf b. Süfyân 177/793 yılında halife

---

[314] "Habur nehri kıyısında küçük bir beldedir. Kendisine Sukkeyru'l-Abbâsî denilmektedir" Bkz: Yâkût el-Hamevi, **Muʿcemu'l-Buldân,** III, 231.
[315] "ʿAdnânî Rebîʿalıların bir koludur. Benî Useyd b. Rebîʿa b. Nezâr. Useyd'in Cedîle, ʿAneze ve ʿUmeyre isminde çocukları vardı". Bkz: el-Kalkaşendî, **Nihâyetu'l-Ereb,** s. 48.
[316] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 260.
[317] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 152; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 113.

Hârûn Reşîd'e karşı isyan bayrağını açtı. Etrafına da Mûsul halkından ve yoksul tabakadan dört bin kişiyi topladı.[318]

Attâf ve arkadaşları, Hârûn Reşîd'in Mûsul'daki vergi memurlarını tutukladı ve bizzat kendisi halktan vergi toplamaya başladı. Bu durum birkaç sene böyle devam etti. Ona karşı koyacak hiç kimse çıkamadı. Sonunda Hârûn Reşîd çıkıp Mûsul'a gitti ve şehrin surlarını yıktı.[319]

Halife Hârûn Reşîd çok kızdı ve kendisine isyanlarından dolayı bütün Mûsul halkını öldüreceğine yemin etti. Hârûn Reşîd'in komutanlarından hiçbiri Attâf'a karşı koyamayınca ve yaptıklarını engelleyemeyince, Hârûn Reşîd bizzat büyük bir orduyla çıkıp Mûsul'a doğru gitti ve Hadîse'ye[320] vardığında Attâf, geceleyin Hârûn Reşîd'in karargâhına saldırdı. Şehrin yaşlılarından ve alimlerinden oluşan bir grup Attâf'a giderek böyle yapmamasını ve Mûsul'u terk etmesini istediler. Ayrıca yaptığı işin doğuracağı sonuçlardan dolayı onu uyardılar. Özellikle Hârûn Reşîd, isyanı bastırmak için gelince, Attâf ve arkadaşları Mûsul'u terk ederek Ermeniye bölgesine doğru gittiler.[321]

Mûsul'un bazı alimleri ve din adamları, Hârûn Reşîd'in sabahleyin babalarını öldüreceğini öğrendikten sonra ona gidip af dilemek istediler. Bu arada Hârûn Reşîd Merc-i Cuheyne'ye[322] varmıştı. Musul Mescidinin imamı fakih ve muhaddis Abbâs b. Fadl Ebu'l-Fadl el-Ensârî, şehrin ileri gelenlerinden birkaç kişiyle birlikte halifenin yanına gitti. Fakih ve muhaddis olan Mûsâ b. Muhâcir, Saʿdu'l-Fakîh, ʿAtîku'l-Fakîh ise Hârûn Reşîd'in büyük ölçüde itimat ettiği Kâdî Ebû Yûsuf el-Ensârî'ye gittiler. Buradan Ebû Yûsuf'un Mûsul halkına meylettiği anlaşılmaktadır. Ondan nasihat etmesini istediler. Ebû Yûsuf da yatsı ezanını yüksek sesle okumalarını tavsiye etti. Onlar da böyle yaptılar. Hârûn Reşîd ezan sesini duyunca garipsedi ve Ebû

---

[318] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** V, 140.
[319] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 279-280; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 142.
[320] "Yukarı Zâb'ın yakınında Dicle'nin doğu yakasında yer alan bir beldedir. Onu ilk kuran Mervân b. Muhammed'dir". Bkz: Yâkût, **Muʿcemu'l-Buldân,** II, 230.
[321] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 284; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** VI, 140.
[322] "Merc-i Cuheyne, Mûsul civarında Dicle kıyısında büyük bir köydür. Yanında Merc-i Cuheyne denilen bir mera vardır" Bkz: Yâkût, **Muʿcemu'l-Buldân,** II, 194.

Yûsuf'a: "Bu nedir?", diye sordu. Ebû Yûsuf da: "Ezandır ey müminlerin emiri!" diye cevap verdi. Bunun üzerine Hârûn Reşîd: "Yazıklar olsun sana! Bunlar ezan sahibiymiş" dedi. Ebû Yûsuf da: "Evet ey müminlerin emiri! Bunlar müslümandır. Aralarında salah ehli, Kur'ân karileri, fıkıh ve ilim ehli olanları vardır" dedi.[323]

Hârûn Reşîd biraz duraksadı ve daha önce ettiği yemin konusunda Ebû Yûsuf'a danıştı. Ebû Yûsuf da halifeye şehre geceleyin girmesini ve bu durumda öldürecek kimseyi bulamayacağını işaret etti. Mûsul halkına da haber göndererek evlerine çekilmelerini ve beklemelerini istedi. Halife tek başına şehre girdi. Cadde ve çarşılarında dolaştı. Sadece bir veya iki kişiyi gördü ve onları öldürdü. Bundan sonra Hârûn Reşîd, şehrin surlarının yıkılmasını emretti. Münadi şöyle seslendi: "Önündeki suru yıkan emniyettedir." Böylece insanlar, canlarını ve mallarını kurtarmak için şehrin surlarını kendi elleriyle yıktılar.[324]

Hârûn Reşîd sadece Attâf ve arkadaşları Abdulazîz b. Muʿâviye, Muʿâfî b. Şureyh el-Havlânî ve Bîrûye b. Yaʿlâ es-Sekafî'ye eman vermedi. Bunlar Attaf'ı isyanında desteklemişlerdi ve insanları etrafında toplamışlardı. Sadece halka eman verdi.[325]

Sadece Muʿâfî b. Şureyh el-Havlânî, Hârûn Reşîd'in eline geçti. O da zekasıyla öldürülmekten kendisini kurtarıp sadece bir yıl hapsedilmekle kurtulmayı başardı.[326]

Musulluların bu isyanı 180/796 yılında sona erdi. Ancak değişik alanlarda bir takım olumsuz sonuçlar getirdi. Birincisi, Hârûn Reşîd, Yahyâ b. el-Haraşî'yi haraç ve harp işleri için Mûsul'a atadı. Yahyâ'nın haraç toplamadaki katılığı ve sertliği bilinmekteydi. Yahyâ gerçekten halka çok kötü bir muamelede bulundu. Haraçlarını arttırdı. Ödeyemedikleri geçen yılların

---

[323]el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 285.
[324]et-Taberî, **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk,** VIII, 66; İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,** V, 153; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye,** X, 175; İbn Haldûn **Târîhu İbn Haldûn,** III, 220.
[325] İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil,**VI, 152.
[326]el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 287.

haracını istedi. Mûsul'a bağlı Satarniye, Neresnâbâd, Hâʿile, Bâtlî köylerini tamamıyla tahrip etti. Bu köyler, Yahyâ'nın mallarını almak için uyguladığı baskı sonucunda Ermeniye ve Azerbeycan'a göç etmelerinden sonra tahrip olmuştu.[327]

Yahyâ'nın Mûsul halkından topladığı vergi altı milyon dirheme ulaşmıştı. Onları Rakka'da bulunan Hârûn'a gönderdi. Hârûn bu malların hanımının cariyesi Ümmü Caʿfer'e verilmesini emretti. Yahyâ bunu öğrenince şöyle dedi: Şüphesiz ki biz Allah'tan geldik ve tekrar O'na döneceğiz. İnsanlar ve çocuklar benim elimle helak oldu. Bu mallar bir cariyeye verildi.[328]

Hârûn Reşîd'in Mûsul'a doğru hareket etmesinden sonra şehrin alimleri ve yaşlılarının konumuna bakarak iki şey söylenebilir:

Birincisi: Mûsul halkı Attâf ve arkadaşlarına karşıydı. Bunun için Hârûn Reşîd'den af ve müsamaha görmek için onları şehirden kovmak istediler.

İkincisi: Mûsul halkı, isyanında Attâf'la beraberdi. Ancak canlarından ve mallarından korktuklarından dolayı onunla beraber görünmek istememişlerdi.

Sonuç olarak tekrar eden isyanlardan ve yönetime karşı girişilen hareketlerden dolayı çok sayıda Musullu öldürülmüştür.

İsyanların ictimaî bir takım sonuçları da olmuştur. Attâf başta olmak üzere Mûsul halkından pek çok kişinin Ermeniye ve Azerbeycan'a göç etmesi bunlardan biridir. Ermeniye'ya göç edilmesinin birkaç sebebi vardır. Bunlardan biri Cezîre'ye komşu olmasıdır. Mûsul'un birçok kabilesi ya ticaret ve geçimini sağlamak veya oraya yerleşip kalmak amacıyla Ermeniye'yle ilişki içerisindeydiler. Birkaç Arap kabilesi de oraya göç etmişti. Bu da Cezîre ile Ermeniye arasında dolaylı veya dolaysız bir ilişkinin kurulmasını sağlamıştı.

---

[327]el-Belâzurî, **Futûhu'l-Buldân,** s. 328.
[328]el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 287-288.

Bir diğer sebep de şehri koruyan surların tamamen yıkılarak şehrin savunmasız kalmasıdır. Çünkü surlar bir şehrin korunmasında önemli bir etkendir. Zaten Hârûn Reşîd de şehri savunmasız bırakmak ve yeniden kendisine isyan etmelerini engellemek için surları yıkmıştı. Hârûn Reşîd'in onlardan toplanan malları hanımının cariyesine vermesi ise, halifenin siyasî tasallutunun ve sorumsuzluğu ve halkını gözetmeyişinin vardığı boyutları göstermektedir.[329]

3.3.4. Musul Halkının İkinci İsyanı (195/810)

195/810 yılında Mûsul halkı, aralarında cereyan eden bir olaydan dolayı vali İbrâhîm b. Abbâs'a karşı isyan etti. Bunun üzerine halife Me'mûn, etkili bir kişi olan Hasan b. ʿİmrân et-Tâî'yi onların üzerine gönderdi. Hasan, meseleleri görüşmeler yoluyla çözüme kavuşturdu. Böylece durum sakinleşmiş ve isyanın büyümesi önlenmiş oldu.[330]

3.4. Rakka Kölelerinin isyanı (150/768)

Telmehrî, hicri 150/768 yılı olaylarından sonra zikrettiği bölgedeki kölelerin isyanı hakkında şu bilgiyi verir: "Yaklaşık beş yüz Mervli (Meravize), Sind ve Hazar kölesi toplandı ve tepeden tırnağa silahlandılar. Gündelikçilerin liderliğinde yavaş yavaş Harran'a vardılar ve Beytü'l-Mâl'ın karşısında toplandılar. Yolda onlara tesadüf edenler de Beytü'l-Mal'ı yağmalamak ve içindeki altınları ele geçirmek amacıyla onlara katılmıştı..."[331]

Haber vali Abbas b. Muhammed'e ulaşınca, onların üzerine hücum etti ve her iki taraftan da ölenler oldu. Sonunda daha fazla dayanamayacaklarını anlayan köleler kaçtılar, yakalananlar da cezalandırıldı. Ancak bu isyana katılanların bölgenin asli unsuru olmadıkları açıktır; muhtemelen bunlar bölgedeki hazineye ait çiftliklerde ve zenginlerin tarlalarında çalışan kölelerdi. Fakat iktisadi bakımdan aldatılmışlık duygusu içinde oldukları anlaşılıyor. Gündelikçilerin önderliğinde isyan etmeleri de onların toplumun mazlum

---

[329] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil,** s. 224.
[330] el-Ezdî, **Târîhu'l-Mavsil**, s. 322; Fethî Osmân, **el-Hudûdu'l-İslamiyye el-Bizantiniyye beyne'l İhtikâki'l-Harbî ve'l-İttisâli'l-Hadârî,** Dâru'l-Kutubi'l-ʿArabî, Kahire, Trz., II, 131-132.
[331] Demirci, **a.g.e.,** s. 246 (Telmehri, 174'ten naklen)

kısmını oluşturduklarını, bu yüzden de karamsarlık ve ümitsizlik içinde olduklarını gösterir. Daha dikkat çekici olan husus ise onların efendilerine değil de devlete karşı isyan etmiş olmalarıdır.[332] Bu olay, aslında bölgede mali sistemden kaynaklanan ciddi bir sosyal ve iktisadi sorun olduğunu göstermiş ve daha sonra meydana gelecek büyük olayların ilk sinyali olmuştur. Bu gelişmeler karşısında yetersiz kalan ve Halifenin beklentilerini yerine getirmeyen vali de görevden alındı.[333]

[332] Demirci, **a.g.e.,** s. 247. (İhsan Abbas'tan naklen)
[333] Taberi, **a.g.e.,** VIII, 47; Ayrıca bkz: Demirci, **a.g.e.,** s. 247.

SONUÇ

Cezire bölgesi (yukarı Mezopotamya), Emevi döneminden itibaren devlete karşı birçok ayaklanmaya sahne olmuş ve bu özelliğini Abbasi döneminde de sürdürmüştür

Abbâsîler, zengin doğal kaynaklara sahip olan Cezîre topraklarına ayak bastıkları andan itibaren, dini, siyasî, iktisadî ve sosyal sebeplerden kaynaklanan çeşitli isyan ve direniş hareketleriyle karşılaşmışlardır.

Abbasilerin Altın Çağı olarak da bilinen ilk asrında Cezire (yukarı Mezopotamya) bölgesinde baş gösteren isyanları üç grupta toplamak mümkündür. Bunlar Haricilerin isyanları, Emevi ailesi üyeleri veya yandaşlarının isyanları ve çeşitli nedenlerle Abbasi idaresinden memnun olmayan Alevilerin, bazı Arap kabilelerinin ve Musullarının isyanlarıdır.

Abbasilerin ilk asrında Cezire bölgesinde Haricilerin 14 isyanı görülmektedir: Bu isyanların elebaşıları şunlardır: Bureyke el-Hâricî , Mülebbed b. Harmele , Atiyye b. Ba'ser et-Tağlibi, Hassan b. Gassan Hemdani, Hassan b. Mücalid Hemdani , Abdüsselam b. Haşim el-Yeşkûrî, Yâsîn et-Temîmî el-Mavsîlî , Hamza b. Mâlik , Sahsah es-Şeybânî, Fadl el-Hâricî , Velîd b.Tarîf , Mehdi b. Ulvan, Bilal es-Şârî ve Muhammed b. Amr eş-Şeybânî.

İncelenen dönemde Cezire'de çıkan Harici isyanlarının 1 i es-Seffah, 4'ü Mansur, 2'si Mehdi, 1'i Hadi, 3'ü Harun er-Reşid, 2'si Me'mun ve 1'i de Vasık zamanında olmuştur.

Cezire'deki Harici isyanları, genel olarak, diğer bölgelerdeki isyanlara göre kısa ömürlü olmuş ve bir-ikisi dışında Abbasi devleti tarafından kolayca bastırılmıştır.

Harici isyanları, genellikle Abbasilerin adaletsiz uygulamaları karşısında devlete duyulan tepkinin bir tezahürüdür. Öte yandan bu isyanlarda kabile asabiyetinin de rolü vardır.

Cezire'deki Harici isyanlarının birçoğunun başka bölgeleri de etkilediği görülmektedir. Mesela isyancı liderlerden Atiye b. Ba'ser et-Tağlibi İran'da Cibal ve Huzistan bölgelerine, Mülebbed b. Hermele ve Hassan b. Gassan el-Hamdani Azerbaycan'a, Hassan b. Mücalid Irak'ın güneyindeki Betaih'e ve oradan deniz yoluyla Sind (Hindistan)'a kadar gitmişlerdir. Fakat bu isyancılar en sonunda Cezireye dönmek zorunda kalmışlar ve isyanları burada bastırılmıştır.

Cezire'deki isyan hareketlerine öncülük eden şahsiyetlerin bazısı, Emevî döneminde devletin değişik kademelerinde görev alan kimselerdi. Bunlar, Abbâsî devletinde Horasanlıların istihdam edilmesiyle sahip oldukları imtiyazları kaybettiklerinden isyan etmişlerdir.

Bu dönemde Cezire'de ortaya çıkan Abbasi karşıtı isyanlarda bölgenin çok dinli/mezhepli ve çok uluslu yapısının büyük etkisi vardır. İncelenen dönemde Cezîre sakinlerinin dini yönden Müslüman, Hıristiyan veya Yahudiliğe mensup oldukları, etnik olarak ise Arap, Ermeni, Süryanî ve Kürtlerden oluştuğu görülmektedir. Böyle olmasına karşın Abbâsî halifeleri, iktidara geldikleri ilk günden itibaren Cezire bölgesini Araplaştırma siyaseti izlemişler, bölgey tayin ettikleri valileri Araplardan seçmişlerdir.

Abbâsî devleti, aleyhine gelişen ve kendisi için ister yakın isterse uzak olsun tehdit unsuru taşıyan hareketleri bastırmak için yoğun bir çaba içerisine girmiştir. Bundan dolayı da bu yeni devlet, muhalifleri kıyımdan geçirmekle damgalanmıştır.

KAYNAKÇA

ʿABBÂDÎ, Ahmed Muhtâr, **Fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,** Dâru'n-Nahda, Beyrut, 1971.

ʿABDUSSELÂM, b. Muhsin Âli İsâ, **Dirâsetun Nakdiyyetun fi'l-Merviyyâti'l-Vâride fî Şahsiyyeti Ömer b. el-Hattâb ve Siyâsetihi'l-İdâriye(Radiyallahu Anhu)**, ʿİmâdetu'l-Bahsi'l-ʿİlmî bi'l-Câmiʿati'l-İslâmiyye, el-Medînetu'l-Munevvere, 2002.

ʿAMMÂRA, Muhammed, el-Hilâfet ve Neş'etu'l-Ahzâbi'l-İslâmiyye, el-Muessesetu'l-ʿArabîyye, Beyrut, 1977.

ʿAMRÎ, Yâsîn b. Hayrullah el-Hatîb, **Munyetu'l-Udebâ fî Târîhi'l-Mûsuli'l-Hudebâ,** Thk. Saʿîd ed-Deyûcî, Dâru'l-ʿArabiyye li'l-Mevsûʿât, byy., 2013.

ARSLAN, İhsan, Muktedir Billah Döneminde Abbasiler, Okur Akademi,İstanbul 2014.

ʿATVÂN Huseyn, **ed-Daʿvetu'l-Abbâsiyye Târîh ve Tatavvur,** Dâru'l-Cîl, II. Baskı, Beyrut, 1999.

ʿÂTİK B. ĞAYS b. Zuveyr el-Bilâdî el-Harbî, **Muʿcemu'l-Meʿâlimi'l-Coğrâfî fi's-Sîreti'n-Nebeviyye,** Dâru Mekke, 1982.

AZİMLİ, Mehmet, **Hz. Ali Neslinin İsyanları,** Çizgi Kitabevi, Konya 2000.

BAĞDÂDİ, Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Hanbelî**, el-Muhtâr fî Usûli's-Sünne,** Thk. Abdurrezzâk b. Abdilmuhsin Abbâd Bedr, Mektebetu'l-ʿUlûm ve'l-Hukm, I. Baskı, el-Medînetu'l-Münevvere, 1992.

BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr ʿAbdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, **el-Fark Beyne'l-Firak,** Thk. Muhammed Osman el-Haşt, Mektebetu İbn Sînâ, Mısır, Trz.

BAĞDÂDÎ, Safiyuddîn Abdulmu'min b. Abdilhak, **Merâsidu'l-İttilâʿ ʿalâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bukâʿ,** Thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1954.

BAĞDÂDÎ, Ebu'l-Ferec Kudâme b. Caʿfer b. Kudâme b. Ziyâd, **el-Harâc ve Sinâʿatu'l-Kitâbe,** Dâru'-Reşîd, Bağdat, 1981.

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, **Futûhu'l-Buldân,** Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1988.

----------, Ensâbu'l-Eşrâf, Thk. Suheyl Zekkâr-Riyâd ez-Ziriklî, Dâru'l-Fikr, byy., 1997.

BOZAN, Metin; "Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi**",** ***Dinî Araştırmalar*****,** 2006, cilt: IX, sayı: 25, s. 125-142

BOZKURT, Nahide, "Hadi ile'l-Hakk", DİA, XV, 16-17.

BOZKURT, Nahide, **Oluşum Sürecinde Abasi İhtilali**, Ankara Okulu, Ankara 2016.

BOZKURT, Nahide, **Abbasiler,** İSAM Yayınları, İstanbul 2014.

BUNYÂMÎN, Tulaytıli, **Rihletu Bunyâmîn,** Trc. Azer Ahdâd, Bağdat, 1945.

CEHŞİYÂRÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. ʿAbdûs **el-Vuzerâ ve'l-Kuttâb,** Thk. Mustafa es-Sekâ ve Diğerleri, Matbaʿatu Mustafa el-Halebî, I. Baskı, byy., 1983.

ÇEVİK, Adnan, "Ortaçag İslam Cografyacılarına Göre El-Cezire Ve İdari Taksimatı" , **Osmanlı Araştırmaları**, XXXIII, İst. 2009, ss. 33-64.

DEMİRCAN, Adnan, "Diyaru Bekr'de Harici İsyanları", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu,** Diyarbakır (20-22 Mayıs 2004).

----------, "Müslümanların Fethinden Mervanîlerin Yıkılışına Kadar Meyyâfârikîn", **Uluslararası Silvan Sempozyumu**, DİYARBAKIR, TÜRKİYE, 26-27 Nisan 2008, pp.1-12

----------, "Şeyban", DİA, IX, s.37. İstanbul, 2010.

----------, Haricilerin Siyasi Faaliyetleri, Beyan Yay., İst, 1996, ss. 133-242.

DEMİRCİ, Mustafa, "Abbasiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezire'de Köylü Hareketleri", **Makalelerle Mardin, I,** ss. 243-256.

DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, **ʿUyûnu'l-Ahbâr,** Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, Trz.

ED-DURİ, Abdulazîz, **Târîhu'l-Irâki'l-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbiʿi'l-Hicrî,** Matbaʿatu'l-Maʿarif, Bağdat, 1948.

EBÛ ENES, Ali b. Hüseyin Ebûlûz, **Keyfe Nuʿâlicu Vâkiana'l-Elîm,** Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1994.

EBU'L-FİDÂ, ʿİmâduddîn İsmâʿîl b. Ali el-Eyyûbi, **el-Yevâkît ve'r-Darb fî Târîhi Haleb,** byy., Trz.

EMÎNE BAYTÂR, **Târîhu'l-ʿAsri'l-Abbâsî,** Matbaʿatu'l-Medîne, Dımaşk, 1997.

EŞʿARÎ, Ebû Hasan Ali b. İsmâʿîl, **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn,** Thk. Muhammed Muhyuddîn ʿAbdulhamîd, el-Mektebetu'l-ʿAsriyye, Beyrut, 1990.

EZDÎ, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs b. Kâsım, **Târîhu'l-Mavsil,** Thk. Ali Hubeybe, Lucnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Kahire, 1967

FÂRÛK ÖMER FEVZÎ, **el-Irâk fî ʿAsri'l-Abbâsi'l-Evvel,** Bağdat, 1974.

Fârûk Ömer, **el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fi ʿAsri'l-Favdi'l-ʿAskeriyye,** Mektebetu'l-Musennâ, II, Baskı, Bağdat, 1974.

FETHÎ OSMÂN, **el-Hudûdu'l-İslamiyye el-Bizantiniyye beyne'l-İhtikâki'l-Harbî ve'l-İttisâli'l-Hadârî,** Dâru'l-Kutubi'l-ʿArabî, Kahire, Trz.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Aynlışı",AÜİFD, XXII, (1978) , ss. 245-275.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Yaʿkûb, **el-Kâmûsu'l-Muhît,** el-Muessesetu'l-ʿArabiyye, Beyrut, Trz.

GÜZEL, Ahmet, Abbasi Halifesi Mehdi b. Mansur, Kitap Dünyası, Konya 2012.

HALİFE B. HAYYÂT, Ebû Amr, **Târîh,** Thk. Sehl Zekkâr, Vezâretu's-Sekâfe, Dımaşk, 1966.

HAMDÂNÎ, **Sıfatu Cezîreti'l-Arab,** Kahire, 1953.

HANEFÎ, Felâh b. İsmâʿîl b. Ebi'l-ʿİzz, **Şerhu ʿAkîdeti'-Tahâviyye,** Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Vekâletu'-Tibâʿa ve't-Terceme, byy., 2004.

HASAN BEYÛD, **er-Resaîlu's-Siyâsiyye fi'l-ʿAsri'l-Abbâsi'l-Evvel,** Vezâretu's-Sekâfe, Dımaşk, 1966.

HASAN İbrahim Hasan, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, II, çev: İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayhan Yayınları, İstanbul 1988.

HÂŞİʿ el-Meyâdîdî, **Devletu Benî ʿUkayl fi'l-Mûsul min Sene 380-489,** Matbaʿatu Şefîk, Bağdat, 1968.

HAVÂLÎ, Sefer b. Abdirrahman, et-**Tekfîr ve Davâbituhu**, Şebeketu'l-Maʿlûmati'd-Devliyye, http://www.alhawali.com

HİMYERÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdilmunʿim es-Sanhâcî, **er-Ravdu'l-Miʿtâr fî Haberi'l-Aktâr,** Thk. İhsân Abbâs, Müessesetu Nâsır, II. Baskı, Beyrut, 1980.

HİMYERÎ, Ebû Saʿîd b. Nişvân, **el-Hûru'l-ʿİyn,** Thk. Kemâ Mustafâ, Dâr Âzâl, II. Baskı, Beyrut, 1985.

HİTTİ, Philip, **Târihu'l-Arab el-Mutavvel,** Dâru'l-Keşşâf, Beyrut, 1953.

EL-HUDARÎ BEG, Muhammed**, Muhâdarâtu Târîhi'l-Umemi'l-İslâmiyye: ed-Devletu'l-Emeviyye,** Thk. Eş-Şeyh Muhammed el-ʿUsmânî, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1986.

ʿIRÂKÎ, Ebû Yûsuf Halîl b. İbrâhîm el-Eserî, **el-Guluv ve Eseruhu fi'l-İnhirâfâti'l-ʿAkîde ve'l-Menheciyye ʿİnde'l-Firak ve'l-Ahzâb ve'l-Cemâʿâti'l-İslâmiyye,** byy., Trz.

İBN BAYTÂR, **Mevkifu'l-Kabâili'l-ʿArabiyye fî Bilâdi'-Şâm ve'l-ʿIrâk mine'd-Devleti'l-Fâtımiyye,** Menşûrâtu Vezâreti's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Dımaşk, 1986.

İBN EBÎ ŞEYBE, Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm, **el-Îmân,** Thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1983.

İBN HALLİKÂN, Ahmed b. Muhammed, **Vefeyâtu'l-Aʿyân,** Thk. İhsan Abbas, Dâr Sadr, Beyrut, 1972.

İBN HAVKAL EN-NASÎBÎ, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ali, **Suretu'l-Arz,** Mektebetu'l-Hayât, Beyrut, 1992.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endülüsî, **Cemheretu Ensâbi'l-ʿArab,** Thk. Lecnetün mine'l-ʿUlemâ, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1983.

İBN HANBEL, Ahmed **Müsned,** Thk. Şuʿayb Arnâvut ve Diğerleri, Muessesetu'r-Risâle, I. Baskı, byy., 2001.

İBN HURDÂZBİH, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik,** Dâru Sadr, Beyrut, 1889.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî, **Tabakâtu'ş-Şâfiʿiyyîn,** Thk. Enver el-Bâz, Dâru'l-Vefâ, I. Baskı, el-Mansûre, 2004.

----------, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Müracaat: Abdulkadir Arnavût- Beşşâr Avvâd Maʿrûf, Dâr ibn Kesîr, Dımaşk, 2010 (Büyük İslam Tarihi, çev: Mehmet Keskin, Çağ Yay., İstanbul

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, **el-İmâmet ve's-Siyâset,** Thk. Ali Şîrî, Dâru'l-Advâ, Beyrut, 1990.

----------, el-Meʿârif, Thk. Servet ʿUkkâşe, el-Hey'etu'l-Mısriyye, II. Baskı, Kahire, 1992.

İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd, **Sunen,** Tahk. Şuʿayb Arnâvut ve Diğerleri, Dâru'r-Risâleti'l-ʿÂlemiyye, I. Baskı, byy., 1996.

İBN RUSTEH, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, **el-Aʿlâku'n-Nefise,** Lyden, Matbaʿatu Berîl, 1891.

İBN SAʿD, Muhammed Ebû Abdillah el-Basrî ez-Zuhrî, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ,** Dâru Sadr, Beyrut, Trz.

İBN ŞEDDÂD, İzuddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ali, **el-Aʿlâku'l-Hatîra fî Zikri Umerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre,** Thk. Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre, Vezâretu's-Sekâfeti's-Sûriyye, Dımaşk, 1991.

İBN TEYMİYYE, Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, **Der'u Taʿarudi'l-ʿAkl ve'n-Nakl,** Thk. Muhammed Reşâd Sâlim, Dâru'l-Kunûz, Riyâd, 1971.

İBN TAĞRÎBERDÎ, Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf, **en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire,** Dâru'l-Kutub, Kahire, 1992.

İBN TAYFÛR, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ebî Tâhir, **Târîhu Bağdâd**, Leipzig 1908.

İBNÜ'L-ʿADÎM, Kemâluddîn, Ebu'l-Kâsım Muhammed **Zubdetu'l-Haleb fî Târihi Haleb,** Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1954.

İBNU'L-CEVZÎ, Cemaluddîn Ebu'l-Ferec, **Telbîsu İblîs,** I. Baskı, Beyrut, 1982.

İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, **el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem,** I-XII, Thk. Muhammed Abdulkâdir ʿAtâ-Mustafa Abdulkâdir ʿAtâ, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, II, Baskı, Beyrut, 1995.

İBNU'L-ESÎR, İzuddîn Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, **el-Kâmil fi't-Târîh**, Thk. Ali Şîrî, Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, I. Baskı, Beyrut, 1983.

----------, el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb, Thk. Abdullatîf Hasan Abdurrahman, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 2000.

İBNU'L-FAKÎH, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, **Muhtasar Kitâbu'l-Buldân,** Thk. Yûsuf el-Hâdî, ʿAlemu'l-Kutub, Beyrut, 1996.

İBNÜ'L-KELBÎ, Ebu'l-Munzir Hişâm b. Muhammed Ebi'n-Nadr İbnu's-Sâib b. Bişr**, Cemheretu'n-Neseb,** byy., Trz.

İBNU'L-VERDÎ, Zeynuddîn Ömer b. Muzaffer, **Tetimmetu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer,** el-Matbaʿatu'l-Haydariyye, II, Baskı, Necef, 1969.

KALKAŞENDÎ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali, **es-Subhu'l-Aʿşâ fî Kitâbeti'l-İnşâ,** Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Mısır, 1992.

KAZVÎNÎ, Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd, **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-ʿİbâd,** Dâru Sâdır, Beyrut, Trz.

KEHHÂLE, Ömer Rızâ, **Muʿcemu'l-Muellifîn,** Müessesetu'r-Risâle, I. Baskı, Mısır, 1993.

KONAK, İbrahim, **Abbasiler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Harici Ayaklanmaları,** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006.

KÜTBÎ, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, **ʿUyûnu't-Tevârîh,** Thk. Hüsâmuddîn el-Makdisî, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, byy., Trz.

MAHMÛD ŞÂKİR, **et-Târîhu'l-İslâmî,** el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 2000.

MAKDİSÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Beşara, **Ahsenu't-Tekâsîm fî Maʿrifeti'l-Ekâlîm,** Mektebetu Medbûlî, Kahire, 1991.

MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tâhir, **el-Bed' ve't-Târîh,** Mektebetu's-sekâfeti'd-Dîniyye, Bûr Saʿîd, 1919.

MAKRÎZÎ, Takiyuddîn Ebu'l-ʿAbbâs el-Huseynî el-ʿUbeydî, **el-Mevâʿiz ve'l-İʿtibâr bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr,** Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1997.

MESʿÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan, **Murûcu'z-Zeheb ve Meʿâdinu'l-Cevher,** Dâru'l-Endülüs, V. Baskı, Beyrut, 1983.

MEŞHEDÂNÎ, Muhammed Câsim Hammâdî, **el-Cezîretu'l-Furâtiyye ve'l-Mûsul,** Dâru'r-Risâle, Bağdat, 1977.

el-Mevsûʿatu'l-Mûceze fî Târîhi'l-İslâmî, (Heyet), byy., 2011.

Mevsûʿatu'l-Firaki'l-Muntesibeti li'l-İslâm, Ed. Şeyh ʿAlevî b. Abdilkâdir es-Sekkâf, byy. 2012.

MUHAMMED B. ABDİRRAHMAN EL-HAMÎS, **Usûlu'd-Dîn ʿİnde'l- İmâm Ebî Hanîfe,** Dâru's-Semîʿî, I. Baskı, es-Suʿûdiyye, 1996.

MUHAMMED EMÎN ZEKÎ, **Hulâsetu Târîhi'l-Kürd ve Kürdistân**, Bağdat, 1968.

MUHAMMED FERÎD BEG, **el-Behcetu't-Tevfîkiyye fî Târîhi Muessisi'l-ʿÂileti'l-Hadîviyye,** s. 168, Thk. Ahmed Zekeriyyâ eş-Şalk, Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, II, Baskı, Kahire, 2005.

MUHAMMED RIZÂ el-Edîb**, Osmân b. ʿAffân Zu'n-Nureyn,** Thk. Muhammed Danâvî, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1997.

NEVEVÎ, Ebû Zekeriyyâ Muhyuddîn Yahyâ b. Şeref, **el-Mecmûʿ**, Thk. Muhammed Necîb el-Mutîʿî, Mektebetu'l-İrşâd, Cidde, Trz.,

ÖMER, Fârûk, **Tabîʿatu'd-Daʿveti'l-Abbâsiyye, (98/716-132/749),** Dâru'l-İrşâd, Beyrut, 1981.

RÂZÎ, Fahruddîn, **İʿtikâdâtu Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn,** Thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, Trz.

RİYÂD İSÂ, **en-Nizâʿ Beyne Efrâdi'l-Beyti'l-Emevî ve Devrihi fî Sukûti'l-Hilâfeti'L-Emeviyye,** Dâru'l-İhsân, I. Baskı, Dımaşk, 1985.

SADRUDDÎN, Ali b. Ebi'l-ʿİz, **Şerhu'l-ʿAkîdeti't-Tahâviyye,** Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetu'r-Riyâdi'l-Hadîse, Riyâd, Trz.

ES-SÂİĞ, Süleyman, **Târîhu'l-Mûsul,** Matbaʿatu's-Selefiyye, Kahire, 1923.

SALLÂBÎ, Ali Muhammed b. Muhammed, **Ömer b. Abdilazîz,** Meʿâlimu't-Tecdîd ve'l-Islâhi'r-Râşidî ʿalâ minhâci'n-Nübüvve, (http://www.slaaby.com).

SÂMERRÂİ, Halîl İbrâhîm ve Diğerleri, **Târîhu'l-ʿArab ve Hadâretuhum fi'l-Endülüs**, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîdi'l-Muttehide, I. Baskı, Lübnan, 2000.

ŞÂMÎ, Yahyâ ʿAbdulemîr **Mevsûʿatu'l-Muduni'l-ʿArabiyyeti'l-İslâmiyye,** Dâru'l-Fikri'l-ʿArabî, byy., Trz.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. ʿAbdilkerîm, **el-Milel ve'n-Nihal,** Thk. Ahmed Fehmî Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1992.

ŞEŞEN, Ramazan, "Cezire", DİA, VII, İstanbul 1997, s. 509-511

ŞEYBÂNÎ, Ebû Bekr b. Ebî ʿÂsım Ahmed b. ʿAmr b. Dahhâk b. Mahled, **es-Sünne,** Thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, el-Mektebu'l-İslâmî, I. Baskı, Beyrut, 1980.

ŞİRBÎNÎ, ʿAmmâd Seyyid Muhammed İsmâʿîl, **Kitâbât Aʿdâi'l-İslâm ve Munâkaşetuhâ,** Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Mısır, 2002.

ŞÎRÎN, Selîm Hamûdî**, el-Cezîretu'l-Furâtiyye munzu Bidâyeti'l-Asri'l-Abbâsî hattâ Nihâyeti Hilâfeti Me'mûn,** Yüksek Lisans Tezi, Dımaşk, 2008.

TABERİ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Müluk*, I-X, Beyrut 1997.

TİRMİZÎ, Muhammed b. ʿÎsâ b. Sevre, **el-Câmiʿu'l-Kebîr,** Tahk. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf, Dâru'l-Gurâbi'l-İslâmî, Beyrut, 1998.

El-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik, (Yazarı meçhul) Thk. Nebîle Abdulmunʿim Dâvûd, Matbaʿatu'l-İrşâd, Bağdat, 1972.

VELÎM, el-Hâzin, **el-Hadâretu'l-Abbâsiyye,** Menşûrâtu'l-Câmiati'l-Lübnâniyye, Lübnân, 1984.

YÂFİʿÎ, Ebû Muhammed ʿAfîfuddîn Abdullah b. Esʿad b. Ali b. Süleyman, **Mirâtu'l-Cinân ve ʿİbretu'l-Yakzân fî Maʿrifeti Havâdisi'z-Zamân,** Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1997.

EL-YAʿKÛBÎ, Ahmed b. Ebî Yaʿkûb b. Vâdıh, **et-Târîh,** Ofset Leiden, Beyrût, 1883.

YÂKÛT EL-HAMEVİ, Şihâbuddîn Ebî Abdillah b. Abdillah er-Rûmî, **Muʿcemu'l-Buldân,** Dâru't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1979.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abbasiler", DiA, XXXI, 31-48.

YİNANÇ, Mükrimin Halil,"Diyarbekir", İA, III, İstanbul 1966, s. 606-611.

YÖNEM, Ahmet , "Haricilerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 16:2 (2011), ss.171-197.

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, **İslam Tarihi Dersleri**, AÜİF Yayınları, Ankara 1971.

ZEHEBÎ, Şemsuddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâymâz, **Siyeru Aʿlâmi'n-Nubelâ,** Thk. Şuʿayb Arnâvût, Muessesetu'r-Risâle, III. Baskı, byy., 1985.

ZEKKÂR, Süheyl, **Târîhu'l-Arab ve'l-İslam munzu mâ Kable'l-İslam ve hatte'l-Karni's-Sâbiʿ li'l-Hicre,** Matbaʿatu Hâlid b. Velîd, Dımaşk, 1981.

ZEYYAT, Habib; Abbasiler Döneminde Muaviye Taraftarlığı, çev: Muhammed Mücahid Dündar, İst. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, 2013, 175-182.

EZ-ZİRİKLÎ, Hayruddîn, **el-Aʿlâm,** Dâru'l-İlm, 15. Baskı, Mısır, 2002.

ZORLU, Cem, **Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar**, Ankara Okulu, Ankara 2001.

……, **Din ve Siyasal Söylem Abbasi Devleti`nin Meşruiyet Kavgası**, İnsan yayınları İst 2006